

CERRÂH B. ABDULLAH EL-HAKEMÎ

Yılmaz ÇELİK

Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

ÖZET

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Emevîler dönemi kumandan ve valileri arasında önemli bir yere sahiptir. Aslen Şam'lı olup daha sonra Basra ve Küfe'ye yerleşti. Haccâc b.Yûsuf ile tanıştıktan sonra yaklaşık kırk yıl boyunca Emevî Devleti'nde önemli görevlerde bulundu. Deyru'l-Cemâcim Savaşına katıldı, Haricilere karşı görevlendirildi. Cerrâh 705-715 yılları arasında Basra valiliği yaptı. 715-717 yılları arasında da Irak genel valiliğine vekaleten baktı.Ömer b.Abdülaziz halife olunca (717-720) Cerrâh b.Abdullah'ı Horasan valiliğine tayin etti. Fakat Cerrâh'ın Arap ırkçılığı yapması, İslama giren Ehl-i Zimmeden cizye almaya devam etmesi, halka karşı kılıç ve kırbaç kullanma fikrini ileri sürmesi üzerine görevden alındı.

II.Yezîd döneminde (720-724) Akr Savaşına katıldı. 722 yılında Ermeniyye ve Azerbaycan genel valiliğine atandı. Burada uzun süre Hazar Türkleri ile mücadele etti.Hişâm döneminde de Hazarlarla mücadeleye devam etti. Cerrâh, 730 yılında Erdebil civarında komuta ettiği bir savaşta yenildi ve şehid oldu.

Cerrâh b. Abdullah İslâm Târihi kaynaklarında; uzun boylu, heybetli, cesur, yiğit, kahraman, âdil, âbid, kurâ, cengaver gibi çeşitli vasıflarla nitelendirilmiştir. Hadîste Muhammed b.Sîrîn'den Rivâyette bulunmuş, kendisinden de Safvân b. Amr, Yahyâ b. Utayye ve Rebîa b. Fedâle rivâyette bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler; Cerrâh b. Abdullah, Emevi, Hazar, Horasan, Ermeniyye, Azerbaycan, Basra, Haccâc.

ABSTRACT

Carrah b. Abdullah al-Hakami: His Life, Activities and Personality

Carrah b. Abdullah al-Hakami has an important place among the commanders and the governors at the time of Umayyads. He is originally from Damascus but settled in Basra and Kufa later. After having acquainted with Hajjaj b. Yusuf, he occupied important positions almost forty years at the Umayyads Caliphate. He participated in the War of Dayr al-Jamajim. He was appointed to struggle with the Kharijites. He was the governor of Basra between 705-715 A.H. He represented the general governance of Iraq between 715-717 A.H. He was appointed as the governor of Khurasan by Umar b. Abdilaziz (717-720 A.H.) but he was dismissed because he claimed that the pool-tax should be taken from Ahl al-Zimma and there should be used sword and scourge against them.

At this time of Yazid II (720-724 A.H.), Carrah participated in the Battle of Aqr. In 722 (A.H.) he was appointed as the General Governor of Irminiyya and Adharbaycan. At the meantime he struggled with the Khazar Turks for a long time. At the time of Hisham he continued to struggle with the Khazars. In 730 (A.H.) he was defeated and killed at the battle near Ardabil in 730 (A.H.) as the commander.

In the classical sources, he was described as tall, awesome brave, hero, courageous, just, worshipper and warlike. In hadith, he narrated from Muhammad b.

Sirin and from him Safwan b. Amr, Yahya b. Utayya and Rabia b. Fadalâh narrated.

Key Words: Carrah b. Abdullah, Umayyad, Khazar, Khurasan, Irminiyya, Adharbaycan, Basra, Hajjaj.

GİRİŞ

CERRÂH B. ABDULLAH EL-HAKEMÎ VE İLK GENÇLİK YILLARI

A) Doğumu ve Nesebi

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Dimeşk doğumlu olup¹ daha sonra Basra ve Kûfe'ye yerleşmiştir.² Hums'lu olduğunu söyleyenler de vardır. ³ Ebû Ukbe künyesi ile bilinir.⁴ Hakemî deyince akla en başta Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî gelir.⁵

Cerrâh'ın Hakem b. Sa'd aşiretinden olduğu hususunda O'ndan bahseden neseb alimleri ittifak halindedirler.⁶ Hakem b. Sa'd'in soyu Yemen'in en büyük kabilelerinden olan Mezhic'e dayanmaktadır.⁷ Sahabenin büyüklerinden Ammâr b. Yâsir'in soyunun da baba tarafından Mezhic'e dayandığı rivâyet edilmektedir.⁸ Cerrâh'ın nesebi belli olmasına rağmen babası, annesi ve dedesi hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Cerrâh b. Abdullah'ın doğum tarihi hakkında tahmini bir sonuca ulaşabiliriz: İbn Manzûr'un muhtasar Târîhu Dimeşk'ında nakledildiğine göre;⁹ Haccâc b. Yûsuf, Mus'ab b. Zübeyr ile savaştığı sırada Dimeşk valisinden kendisine akıllı, güçlü birini göndermesini istemiş; vali, Cerrâh'ın tam bu vasıflara sahip biri olduğunu söyleyerek O'nu Haccâc'a göndermiştir. Bu olay 70-71/690-91 yıllarında meydana gelmiştir. Olayda Cerrâh'la ilgili fiziki özellikleri ve harp tekniğindeki tecrübesiyle ilgili anlatımlara bakıldığında Onun en az 20 yaşlarında olduğu

¹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Târîhu'l-Kebîr*, Diyarbekr, trz., II/226; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, Beyrût, 1990, V/190; Zirikî, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*, Beyrût, 1995, II/115.

² Zehebî, *Siyer*, V/190.

³ er-Râzî, Abdurrahman b. Ebi Hatim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrût, 1952, II/522; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, Beyrût, 1988, II/242; Dimeşk ve Hums Şam bölgesinin iki ayrı merkez şehirleridir. Şam'a Dimeşk dendiği de olmuştur. (Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Terc.: İ. Yiğit-S. Gümüş, İstanbul, 1991/II/ 152).

⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/242; Zehebî, *Siyer*, V/189; Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrâh b. Abdullah", DİA, İstanbul, 1993, II/414.

⁵ İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Lubâb fi Tehzîbi'l Ensâb*, Beyrût, 1994, I/378; İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr, *Vefâyâtü'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk.: İhsan Abbas, Beyrût, trz., II/ 103; Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Lübbu'l-Elbâb fi Tahrîr'l- Ensâb*, I/253.

⁶ İbn Sellâm, Ebû Ubeyde el-Kâsım, *Kitâbu'n-Neseb*, Beyrût, 1989, s. 319; İbn Abd Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd*, Thk.: M. Said Uryan, Beyrût, trz., III/307; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l A'yân*, II/103; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/ 242; İbnü'l-Esir, *el-Lubâb*, I/378; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, Nşr.:A.Hemmami-R.Abdulhamid Murad, Dimeşk, 1984, VI/15; Suyûtî, *Lübbu'l-Elbâb*, I/ 253.

⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Maârif*, thk . Servet Ukkâşe, Mısır, 1992, s. 105; İbn Abd Rabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, III/ 307; Suyûtî, *Lübbu'l-Elbâb*, I/253; Hakem b. Sa'd Aşireti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemu Kabâilil- Arab*, Beyrût, 1982, I/286; Sehleifer, İ., "Hakam b. Sa'd Al-Aşira", İA (MEB), İstanbul, 1950, V/100.

⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 256.

⁹ İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, VI/ 16.

ortaya çıkmaktadır. Öyleyse Cerrâh'ın 670 yılından önce doğmuş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ayrıca Cerrâh'ın şu sözü de O'nun en azından 60 yıl kadar yaşadığını göstermektedir: "Günahları 40 yıl hayâ ile terkettim."¹⁰ 112/730 yılında vefat eden Cerrâh en az 60 yıl yaşamıştır.

B) Aile Çevresi

Cerrâh, Emevî vali ve komutanları içerisinde klasik kaynaklarda hakkında detaylı bilgi verilecek veya neseb alimlerinde geniş şekilde biyografisi incelenecek kadar -meselâ, Mühelleb b. Ebî Sufra, Haccâc b. Yûsuf, Nasr b. Seyyâr, Mesleme b. Abdülmelik - meşhur değildir. Ayrıca bazı devlet adamları-meselâ Yezîd b. Mühelleb- babalarının veya dedelerinin şöhreti sayesinde daha detaylı ele alınabilmişlerdir.

Kaynaklarda Cerrâh'ın babası ve annesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Cerrâh'ın kardeşi Haccâc b. Abdullah el-Hakemî'nin ismi birkaç kaynaktan zikredilmektedir. İbn Asâkir, O'nu müstakil bir başlık altında ele almıştır.¹¹ Cerrâh, O'nu 106/724-25 yılında Lân¹² üzerine göndermiş, Haccâc Lân halkı ile sulh yaparak onlardan cizye almıştır.¹³ 112/730 yılında Cerrâh ve beraberindekiler Erdebil'de şehid olmadan önce kardeşi Haccâc'ı Ermeniye'de vekil bırakmış, daha sonra el-Hareşî gelince Haccâc'ın bu görevi bitmişti.¹⁴ Ünlü şair Ebû Nûvâs'ın dedesi de Cerrâh b. Abdullah'ın mevâlisi olduğu için, O'na nisbet edilmiştir. Ebû Nûvâs'ın (Ö.195/811) nesebi şöyle sıralanmıştır; " Asıl adı Hasan b. Hani b. Sabah mevlâ el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî"¹⁵

Cerrâh'ın karısı, Husayn b. Hâris'in kızıdır.¹⁶ İbn Sa'd, Cerrâh'ın Abdurrahman b. Hasan İbnü'l-Kâsım el-Ezrakî'nin dayısı olduğunu kaydetmiştir.¹⁷ Ayrıca İbn A'sem'in anlatımlarından Cerrâh'ın çocukları ve ailesi olduğu anlaşılmakta fakat bunların sayıları ve isimleri konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir.¹⁸

Cerrâh'ın aile çevresi ve akrabalarıyla ilgili ulaşılabildiğimiz bilgiler bunlardan ibarettir.

¹⁰ Zehebî, *el-Haber fi Haberî Men Ğabar*, Nşr.: Said ez-Zağlul, Beyrût, trz., I/105; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebû'l-Felâh Abdülhay, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrût, trz., I/145.

¹¹ İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah el-Dimeşkî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, Beyrût, 1995, XII/99.

¹² **Lân**: Ermeniye'de Bâbu'l-Ebvâb'a yakın, Hazar ülkesine komşu geniş şehirlere verilen isimdir.Yâkût el-Hamevî, İbn Abdullah el-Rûmî el-Bağdâdî, (Ö.626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrût, trz., V/ 9.

¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, II/99.

¹⁴ Halîfe b. Hayyât (Ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrût, 1993, s.269; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, XII/ 99.

¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/242; İbn Hallikân, *Vefâyatu'l A'yân*, II/95; Kırş, Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l edeb ve Lübbü'l-Lübâb Lisânü'l-Arab*, Kâhire, 1989, I/347; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, trc: Mehmet Keskin, İstanbul, 1995, X/386.

¹⁶ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, V/51.

¹⁷ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrût, trz., V/ 386.

¹⁸ İbn A'sem, *el-Fütüh*, VIII/268, 275-276.

C) Haccâc ile Tanışincaya Kadar Cerrâh

Cerrâh'ın hayatında en karanlık nokta doğumundan Haccâc ile tanıştığı zamana kadar geçen dönemdir. Cerrâh'ın ilk askeri ve idari tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde kazandığı ileri sürülmektedir.¹⁹ Ancak Cerrâh'ın askeri eğitimini Şam'da aldığını ve burada belirli bir seviyeye ulaştığını söyleyebiliriz. Aşağıda üzerinde daha detaylı duracağımız bir rivâyette²⁰ Haccâc, Mus'ab b. Zübeyr ile savaştığı sırada Dimeşk'in yöneticisinden cesur, güçlü, ileri görüşlü ve akıllı birini göndermesini istemiş, o da Cerrâh'ı Haccâc'a göndermiştir. Böyle vasıflara sahip olan birinin elbette daha önceden iyi bir askeri eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Şam'ın Yezîd b. Ebî Süfyân ile başlayan ve Muâviye b. Ebî Süfyân ile zirveye ulaşan disiplinli ve mükemmel bir orduya sahip olduğu bilinmektedir. Emevî Devleti özellikle Irak'ta çıkan karışıklıkları önlemede, isyanları bastırmada ve diğer önemli faaliyetlerde Şam askerlerini sürekli kullanmıştır. Hatta Haccâc Vâsit şehrini bu Şam askerleri için yaptırmıştır.²¹ İşte Cerrâh, bu disiplinli, düzenli ve tecrübeli Şam ordusunun içinde yetişmiş bir askerdir. Dolayısıyla Cerrâh'ın ilk askeri tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde kazandığı görüşünün tamamen isabetli olmadığını düşünüyoruz. Ama bu tecrübelerini Haccâc'ın himayesinde daha da mükemmelleştirdiği kesindir. Çünkü kaynaklarda Cerrâh'ın askeri ve idari faaliyetleri ile ilgili bütün rivâyetler, O'nun Haccâc ile tanışmasından sonraki dönemini kapsamaktadır. Aşağıda bu rivâyetler teker teker ele alınacaktır.

I. HACCÂC'IN HİMAYESİNDE YETİŞMESİ VE ALDIĞI GÖREVLER

A.Haccâc ile Tanışması

Cerrâh b. Abdullah el- Hakemî'nin Haccâc ile tanışmasıyla ilgili tek ve ayrıntılı bilgiyi İbn Manzûr vermektedir.²² Diğer kaynaklarda Cerrâh b. Abdullah ile ilgili en eski bilgiler 77/696 yılına kadar dayanmaktadır.²³

İbn Manzûr'un–yukarıda değindiğimiz- anlatımına göre Cerrâh, Haccâc'ın yanına 70/71/690-691 yılları arasında²⁴ Irak'ta Mus'ab b. Zübeyr'e karşı savaştığı sırada gelmiştir.²⁵ Cerrâh Haccâc'ın yanına gelince Haccâc ona; "eğil, ey uzun" dedi. Haccâc bu sözüne, Cerrâh kendisine iyice yaklaşıp kadar devam etti, sonar "otur" dedi, Cerrâh oturdu. Yanlarında kimse yoktu ve o kadar yakın oturmuşlardı ki dizleri birbirine dayanmıştı. Haccâc, Cerrâh'la bir süre konuştuğundan sonra ona önemli bir görev verdi: Cerrâh düşman karargahına gizlice

¹⁹ Yıldız, H.D., "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414.

²⁰ İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, VI/16.

²¹ Streck, M. "Vâsit", *IA* (MEB), İstanbul, 1988, XIII/ 222.

²² İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, VI/ 16, 17.

²³ Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Nşr: Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikî, Beyrût 1996, VIII/ 41; Ya'kübî, Ahmed b. Ebi Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l Ya'kübî*, Beyrût, 1995, II/ 275.

²⁴ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, IV/297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/504; İbnü'l-Verdî, Zeynüddin b. Ömer b. Muzaffer, *Tetimmetü'l- Muhtasar fi Ahbâr'il-Beşer*, Beyrût, 1980, I/267; krş., Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Beyrût, trz., s. 313.

²⁵ İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, VII//16-17.

ve tek başına gidecek, ne yaptıklarını iyice gözetledikten sonra ertesi gün gelip durumu Haccâc'a rapor edecekti. Haccâc bu görevle ve konuştuklarıyla ilgili olarak arkadaşlarına hiçbir şey söylememesini tenbihleyerek Cerrâh'a gitmesini emretti.

Cerrâh, Haccâc'ın yanından çıktıktan sonra arkadaşlarının yanına gitti. Merakla bekleyen arkadaşları Cerrâh'a içeride neler olduğunu sordular. O da "Emir bana Dimeşkililerin durumunu sordu" diyerek geçiştirdi. Sonra Haccâc'ın emrini yerine getirmek için faaliyete geçti. Kendi karargahından düşman karargahına doğru yola çıkan Cerrâh, iki karargahın tam ortasında karşı tarafın askerlerinden biriyle karşılaştı. O'nun da kendisi gibi bir casus olduğunu anladı ve karşılıklı konuşmadan sonra Cerrâh onu öldürdü. Maktulün atını ayaklarından bağlayan Cerrâh, düşman ordugahına giderek gerekli bilgileri topladı ve döndü. Dönüşte öldürdüğü kişinin başını bedeninden ayırdı, atının boynuna astı ve silahını alarak karargahına doğru yoluna devam etti.

Sabah namazını kılan Haccâc makamına geçerek Cerrâh'ı beklemeye başladı. Beklerken sürekli olarak Cerrâh'ın geleceği yöne bakıyordu. Bu sırada Cerrâh, atının boynunda kesik baş olduğu halde çıkageldi. Haccâc onu görünce ellerini ovuşturarak "sana emrettiğimi yaptın mı?" dedi. Cerrâh "evet, hatta emretmediğin bazı şeyleri de yaptım" dedi ve Haccâc'ın önünde durdu, selam verdi ve atından indi. Sonra Haccâc'a, neler yaptığını ve düşman tarafından neler gördüğünü anlattı. Cerrâh anlattıklarını bitirdikten sonra Haccâc ona kızdı, azarladı ve "dışarı çık" dedi. Haccâc her ne kadar Cerrâh'a kızdı ise de onu ödüllendirmeyi ihmal etmedi: Cerrâh, Haccâc'ın huzurundan çıktıktan sonra yolda giderken kendisini arayan ve yanlarında çadır, yatak, cariyeye ve elbise bulunan hizmetçilerle karşılaştı. Hizmetçiler uygun bir yere çadır kurdular, yatak serdiler ve yatağa cariyeye oturtular. Sonra Cerrâh'a giderek "emirin ikram ve hediyesi için haydi kalk" dediler. Cerrâh bu olaydan sonra Ermeniyeye vali olup ölene kadar sürekli yükseldi.²⁶

Yukarıda ayrıntılarıyla aktardığımız olayda birkaç nokta dikkat çekmektedir:

Birincisi; Cerrâh'ın doğum tarihi veya yaşı meselesidir. Bu konuya Cerrâh'ın doğum tarihi başlığında temas etmiştik.

İkincisi; Cerrâh'ın Haccâc ile tanışmadan önce de belirli bir askeri tecrübe ve birikime sahip olduğudur. Çünkü hem Dimeşk yöneticisinin Cerrâh'la ilgili söyledikleri, hem Haccâc'ın yaptığı gözlem sonucunda ona güvenmesi hem de Cerrâh'ın verilen işi ustaca yapması bunu göstermektedir.

Üçüncüsü; Cerrâh'ın kendisine verilen görevi ne pahasına olursa olsun yerine getirdiği görülmektedir. Karşısındaki kişi veya grup kim olursa olsun Emevî saltanatının devamı için onlara karşı savaşmıştır. Yukarıdaki olayda görüldüğü gibi karşısındaki kişi Müslüman olduğu halde Haccâc'ın bile tepki göstereceği bir acımasızlıkla kafasını keserek atının boynuna asmış ve öylece karargahına

²⁶ İbn Manzûr, *Muhtasar Târihu Dimeşk*, VI/16-17.

kadar gidebilmiştir. Deyru'l-Cemâcim savaşını anlatırken bu konuya tekrar temas edeceğiz.

Dördüncüsü; Cerrâh, Haccâc ile tanıştıktan sonra artık O'nun himayesinde yükselmiş ve Emevî saltanatının meşhur komutanlarından biri olmuştur.

B. Haricîlerle İlgili Görevleri

1. Haricilerle Mücadele eden Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Teftiş için Görevlendirilmesi

Hz. Ali'nin Muâviye b. Ebî Süfyân ile mücadelesi sırasında ortaya çıkan Ezârika, Emevî Devletini en çok uğrastıran firkalardan biri olmuştur.²⁷ Ezârika'nın Müslümanlara karşı davranışları ve yaydıkları zararlı fikirler halkı onlara karşı harekete geçirdi. Basralılar toplanarak Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Ezârika ile mücadeleye ikna ettiler.²⁸ Mühelleb, Ezârika ile 78/697-98 yılına kadar mücadele etti.²⁹

Mühelleb b. Ebî Sufra Ezârika ile mücadele ederken Irak genel valiliğine tayin edilen Haccâc, Ezârika işinin uzun sürmesine kızmış ve Mühelleb'i uyarmak için hem tehdit dolu bir mektup yazmış, hem de müfettiş, göndermiştir.³⁰ Gönderdiği kişi en yakın ve güvenilir adamlarından olan Cerrâh b. Abdullah el Hakemî'dir.³¹

Haccâc, Mühelleb'e gönderdiği adamlarına su talimatı verdi; "Sizden Mühelleb'e gitmenizi Onun yanında birkaç gün kalmanızı, Ezârika ile mücadelesini izledikten sonra gelip bana durumu haber vermenizi istiyorum."³²

Haccâc'ın heyeti Mühelleb'in yanına ulaşınca mektubu Mühelleb'e verdiler. Mühelleb, mektubu okuyunca Cerrâh'a şöyle dedi: "Ey Ebû Ukbe! Başvurmadığım hiçbir hile, yapmadığım hiçbir tuzak kalmadı. İlginç olan zafer ve başarının uzaması değil, fakat ilginç olan, olayı bizzat görene rağmen sadece emir verenin görüşlerinin geçerli olmasıdır."³³

Mühelleb, Cerrâh'a söylediği bu sözlerden sonra üç gün boyunca onlarla mücadele etti. Her sabah erkenden iki grup ikindiye kadar savaşıyor, sonra bir sürü ölü ve yaralıyla beraber karargahlarına çekiliyorlardı.³⁴ Hatta Mühelleb her gün çocuklarından birini günün erken saatlerinde düşman üzerine sevk ediyor,

²⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, Red.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul,1992, II/ 514; Öz, Mustafa, "Ezârika", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/ 45.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, IV/181; Zettersteem,K.V., "Mühelleb", *İA* (MEB), İstanbul, 1960, VIII/ 792.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, IV/ 395-397.

³⁰ e-Müberred, Muhammed b. Yezîd, *e-Kâmil*, Beyrût, 1993, III//1316-1317; Krş., İbnü'l-A'sem El Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (Ö.314/926), *e-Fütûh*, Beyrût, 1995, VII/ 14.

³¹ İbnü'l-A'sem, *e-Fütûh*, VII/ 15; İbn A'sem Cerrâh ismini yanlışlıkla Abdullah b. Cerrâh olarak vermiştir. Buna benzer bir yanlış da İbn Kesîr yapmıştır.Şair Ebû Nüvas'ın nesebini verirken Abdullah b. Cerrâh diye yazmıştır. Halbuki hem kendisi hem de diğer kaynaklar Ebû Nüvas'ın Cerrâh b. Abdullah'a nisbet edildiğini belirtmişlerdir. Krş. Sem'ânî, *e-Ensâb*, II/ 242; İbn Halîkân, *Vefâyatü'l-A'yân*, II/ 95; İbn Kesîr, *e-Bidâye*, X/ 386.

³² İbnü'l-A'sem, *e-Fütûh*, VII/ 15.

³³ e-Müberred, *e-Kâmil*, III/1317.

³⁴ e-Müberred, *e-Kâmil*, III/1317.

günün sonunda ise bizzat kendisi savaşıyordu.³⁵ Mühelleb teftiş heyetine şöyle dedi; “Bakın, bu mücadelenin daha iyisi, ilerisi olur mu?” onlar da “Vallahi hayır, ey Saîd’in babası, zaten emir (Haccâc) de savaşın bu şekilde şiddetle devam ettiği düşüncesinde değildi.”³⁶

Teftiş heyeti döneceği zaman Mühelleb Haccâc’a şunları yazdı: "Mektubun bana geldi. Beni, düşmanla karşılaşma konusunda yavaş davranmakla suçluyorsun. Beni korkaklıkla itham ve asiymişim gibi tehdit etmiş oldun. Cerrâh'a sor, vesselam."³⁷

Teftiş heyeti Haccâc’ın yanına ulaştığında, Haccâc Cerrâh’a sordu; “Kendisini nasıl buldun?” Cerrâh; “Vallahi ey emir! Onun, içinde bulunduğu zor durumda durabilen kimse görmedim ve olabileceğini de zannetmiyorum.” Dedi ve gördüklerini anlattı. Haccâc, Cerrâh’ı dinledikten sonra Mühelleb ile ilgili anlatımları mübalağalı bulmuş olacak ki, Cerrâh’a “O’nu (Mühelleb’i) ne de çok övdün ey Ebû Ukbe!” Cerrâh buna karşılık “Doğru (yu söylemek) en iyisidir” şeklinde cevap verdi.³⁸

Mühelleb bundan sonra 78/697-98 yılına kadar Ezrakîlerle mücadele etti ve birçoğunu ortadan kaldırdı.³⁹

2. Ebû Ziyâd el-Murâdî’ye Karşı Gönderilişi

Meşhur Haricî lideri Şebîb b. Yezîd öldürüldükten sonra (77/696) Haccâc bu sefer Haricî Ebû Ziyâd el-Murâdî’nin isyanıyla uğraştı. Ebû Ziyâd Cuha’da⁴⁰ isyan etti. Haccâc O’na karşı el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî’yi gönderdi.⁴¹ Cerrâh o sırada Fellûceteyn’de⁴² bulunuyordu. Haccâc, Cerrâh’ı 800 askerle Ebû Ziyâd’a karşı savaşması için gönderdi. İki taraf karşılaşınca Cerrâh arkadaşlarına "Yeryüzü!" şeklinde bağırdı. Ebn Ziyâd buna karşı "Vallahi yeryüzü için bizler daha evlâyız, ey fâsiklar topluluğu" dedi. Ebû Ziyâd’ın adamları atlarının kirislerini keserek atlarını sakatladılar. Bunu daha cesur savaşmak ve savaş alanından kaçmamak için yapmışlardı. Cerrâh bu durumu görünce arkadaşlarına döndü, onları teşvik etti ve Haricîlere “geberin ey harûra oğulları” şeklinde bağırdı. Sonra Cerrâh ve adamları Haricîlere karşı şiddetli bir hamle yaptılar ve hepsini kılıçtan geçirdiler. Cerrâh burada kendisini ve askerlerini öven bir beyit okudu. Bu olay 77/696 yılında Fellûce’de meydana gelmiştir.⁴³

³⁵ İbn’ül-Asem, *el-Fütûh*, VII/ 15.

³⁶ İbn’ül-Asem, *el-Fütûh*, VII/ 15.

³⁷ el-Müberred, *el-Kâmil*, III/ 1317.

³⁸ el-Müberred, *el-Kâmil*, III/1317-1318.

³⁹ İbn’ül-Esir, *el-Kâmil*, IV/ 395-397.

⁴⁰ **Cuha:** Bağdad’ın Sevad bölgesinde, kenarında büyük bir yerleşim bölgesi olan bir nehrin adıdır. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 435; Yâkût, II/ 179.

⁴¹ Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 41; Ya’kûbî, *Târîh*, II/ 275.

⁴² **Fellûceteyn:** Bağdad’ın Sevad bölgesinde iki yerleşim yeridir. Fellûce-i Ulya ve Fellûce-i Süfla şeklinde ikiye ayrılır. İbn Kuteybe, *el-Maârif*; s. 371; Yâkût, IV/ 275; Ayrıca bkz. H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, III/ 106.

⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 41.

C. Deyru'l-Cemâcim Savaşında Cerrâh

Haccâc b. Yûsuf un Sicistan valisi Ubeydullah b. Ebî Bekr'in 79/698 yılında Afganistan hükümdarı Rutbil'e yenilmesi üzerine, Haccâc buraya Abdurrahman b. Muhammed b. El-Eş'as komutasında bir ordu sevkettiği⁴⁴

40.000 kişiden oluşan ve "Tâvûs Ordusu" denen bu ordu çok iyi techie edilmiştir.⁴⁵ Abdurrahman, Rutbil'in ülkesinden birçok şehirleri fethetmiş, bol miktarda ganimet elde etmiştir.⁴⁶ Düşman ülkesinin bir hayli fazla içerilerine kadar ilerleyen İbnü'l-Eş'as ordusunun artık bundan fazla ilerlemesini önleyerek, iyice hazırlık yapıp, fethettikleri ülkeyi tanıdıktan sonra ertesi yıl tekrar fetih hareketine başlamak amacıyla harekâtı durdurdu ve bu durumu bir mektupla Haccâc'a bildirdi.⁴⁷ Haccac'tan sert ve aşağılayıcı cevaplar⁴⁸ gelmesi üzerine İbnü'l-Eş'as yanındakilerle birlikte isyan etti ve Rutbil ile anlaşarak Irak'a doğru yola çıktı.⁴⁹

82/701'de iki taraf arasında meydana gelen Zâviye savaşında Haccâc yenildi. İbnü'l-Eş'as Kûfe'ye girdi.⁵⁰ Aynı yıl birkaç ay sonra Deyru'l-Cemâcim savaşı meydana geldi.⁵¹ Bu savaş çok şiddetli geçmiş ve iki taraf arasında 81 civarında çatışma olmuş, bunların sonuncusu hariç hepsi Haccâc'ın aleyhine sonuçlanmıştır.⁵² Savaşın uzun sürmesi ve İbnü'l-Eş'as tarafının sürekli galip gelmesi Haccâc'ı zor duruma sokmuş, Şam ordusu erzak konusunda sıkıntıya girmişti.⁵³ Buna rağmen Haccâc sebat etmiş ve yeni bir taktik hazırlamıştı. Haccâc, İbnü'l-Eş'as ordusundaki âlimler topluluğuna saldırması için üç ayrı birlik hazırladı ve bunların başına Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi komutan yaptı.⁵⁴ Cerrâh, Kurrâ birliğinin üzerine ayrı ayrı üç hamle yaptı, fakat Kurrâ birliği bu saldırıları geri püskürttüler.⁵⁵

Cerrâh, Deyru'l-Cemâcim'deki bu savaşta teke tek çarpışmak için er isteyen Abdullah b. Rizâm adındaki kişinin karşısına çıkmış fakat başarısız olmuştu.⁵⁶

Deyru'l-Cemâcim Savaşı 103(yüz üç) gün devam etti. Sonunda Haccâc'ın sağ kanat komutanı Süfyân b. Ebred, Abdurrahman İbnü'l-Eş'as'ın sol kanadına şiddetli bir hamle yaptı ve çöktürdü. İbnü'l-Eş'as'ın ordusu dağılmaya başladı

⁴⁴ İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/ 56.

⁴⁵ İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/ 56.

⁴⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 314.

⁴⁷ Ya'kûbî, II/ 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/ 62.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 415; İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 61.

⁴⁹ ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Tivâl*, Nşr. Ö. Faruk Tabbâ, Beyrût, trz. s. 289; Mes'ûdî, a.g.e., 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/63-65; el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed'ü ve't- Târîh*, Beyrût, trz.(Paris 1899 tıpkı bsm.),VI/35.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir.) thk. Halil Mansur, Beyrût, 1997, s. 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/420-421; Krş, Halife b. Hayyât, 217; Halife b. Hayyât bu savaşta İbnü'l-Eş'as'ın yenildiğini yazmaktadır; Krş, Ya'kûbî, II/278.

⁵¹ Deyru'l-Cemâcim Savaşının Târîhi konusunda Krş. Ya'kûbî, II/ 278; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab*, Kâhire, 1964, III/139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/421; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/71-72; İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 62.

⁵² Halîfe b. Hayyât, 217; Krş, Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 315.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 424; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/ 73.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 424; İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 63.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 424; İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 63.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/430-431.

(83/702).⁵⁷ İbnü'l-Eş'as az sayıda adamıyla birlikte savaş meydanını terk ederek Basra'ya gitti. Kendisine katılan birçok kişiyle beraber Basra yakınlarındaki Meskin'e giderek Haccâc'a karşı savaştıysa da burada da yenildi.⁵⁸ Bundan sonra Kirmân ve Sicistan'a giden İbnü'l-Eş'as neticede Rutbil'e sığındı. Bunun üzerine Haccâc Rutbil'e cazip tekliflerle karışık bir tehdit mektubu göndererek İbnü'l-Eş'as'ı istedi. Rutbil, İbnü'l-Eş'as'ı Haccâc'a göndermek için yola çıkardı ise de İbnü'l-Eş'as Haccâc'ın eliyle ölmektense intihar etmeyi tercih etti (85/704).⁵⁹

D. Cerrâh'ın Basra Valiliği

Basra, hicrî (16/638) yılında Hz. Ömer döneminde kuruldu.⁶⁰ Çok geçmeden, 20 yıl gibi kısa bir süre içerisinde İslâm dünyasının ticaret merkezlerinden, özellikle Hindistan ve Çin ile olan deniz ticaretinde en önemli merkezlerden biri oldu.⁶¹ Irak genel valileri, Vâsıt şehri kuruluncaya (83/702) kadar Basra veya Kûfe'de oturuyorlardı.⁶² Basra valisi Irak genel valisi tarafından atanmaktaydı. Bahreyn ve Umman bölgelerinin idaresi de Basra valisine bağlıydı.⁶³

Kaynakların çoğu, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Basra valiliği yaptığı konusunda ittifak etmişlerdir.⁶⁴ Cerrâh, Basra valiliğine Irak genel valisi Haccâc tarafından atanmıştır.⁶⁵ Cerrâh'ın Basra valiliği konusunda, 85/704⁶⁶, 87/706⁶⁷, 90/709⁶⁸, 94/713⁶⁹ gibi farklı tarihler verilmişse de bunlardan çıkan genel sonuç; Cerrâh'ın Basra valiliğinin Halife Velîd ile Haccâc'ın ölümüne kadar devam ettiği'dir⁷⁰.

Haccâc 95/714 yılında, Velîd ise 96/715 yılında vefat etmiştir.⁷¹ Buna göre Cerrâh Basra'da 10 yılı aşkın bir süre valilik yapmıştır. Belâzurî, Irak genel valiliğine atanan Yezîd b. Mühelleb'in Vâsıt'a geldiğinde Cerrâh b. Abdullah'ın Basra valiliğine devam ettiğini ve Yezîd'in onu yanına çağırıldığını nakletmektedir.⁷² Yezîd b. Mühelleb Vâsıt'a 96/715'te Süleymân b. Abdülmelik'in tayiniyle gelmiştir.⁷³

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/431; İbn Kesîr, IX/ 82.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/433-434.

⁵⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, II/ 358.

⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, II/ 234; Bakır, Abdulhâlık, "*Basra*", *DîA*, İstanbul, 1992, V/108.

⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, II/235; Bakır, "*Basra*", *DîA*, V/109-110.

⁶² Bakır, "*Basra*", *DîA*, V/ 110; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, II/ 563.

⁶³ H İbrahim Hasan, II/ 159.

⁶⁴ Bkz. Halîfe b. Hayyât, 241; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l Mülûki ve'l-Umem*, thk. Suheyl Zekkâr, Beyrût, 1995, IV/414,429; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 15; Zehebî, *Târîhu'l İslâm*, Beyrût, 1990, VII/335-336; Aynı mif., *Siyer*, V/189; Zirikî, II/115; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm Târîh ve Coğrafya Lügâtü*, 1308, III/ 1775.

⁶⁵ İbn Kesîr, IX/ 163; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, V/189; İbn Haldûn, III/ 173; Krş, Halîfe b. Hayyât, 241; Ş. Sâmi, III/1775.

⁶⁶ İbn Haldûn, III/ 173.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 475; İbn Kesîr, IX/ 123; Yıldız, "*Cerrâh b. Abdullah*", *DîA*, VII/ 414.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 429.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 450; İbn Kesîr, IX/ 163

⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, 241; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 335-336; Yıldız, "*Cerrâh b. Abdullah*", *DîA*, VII/ 414.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 525; İbn Kesîr, IX/ 196,262; İbn Haldûn, III/174.

⁷² Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 114.

⁷³ Halîfe b. Hayyât, 243. Halîfe b. Hayyât, Cerrâh'ın Basra valiliğinden alınış tarihini hicri 100. yıl olarak verse de (s.247),

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Basra valiliği, tarih ve süre olarak belli olmakla birlikte, bu dönemde yaptığı icraatlar konusunda - ulaşılabildiğimiz kaynaklarda- herhangi bir bilgi verilmemektedir.

II. CERRÂH'IN VÂSİT ÂMİLLİĞİ VEYA IRAK GENEL VALİLİĞİ

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Süleymân b. Abdülmelik döneminde Irak genel valisi Yezîd b. Mühelleb tarafından Vâsıt'ta vekaleten görevlendirilmiştir.⁷⁴ Bu görevlendirmenin sadece Vâsıt şehrinin valiliği için mi, yoksa Irak genel valiliğine vekaleten mi olduğu, yetkilerinin sınırlarının neler olduğu kaynaklarda net bir şekilde ortaya konmamıştır. Bununla ilgili rivâyetlere geçmeden önce Vâsıt'ın idari statüsünün daha iyi bilinmesi için bu şehir hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır:

Emevîler'in en önemli idari merkezlerinden biri olan Vâsıt Haccâc b. Yûsuf tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihi kaynaklarda 83/702⁷⁵ veya 84/703⁷⁶ olarak verilmektedir. Haccâc 84/703 senesinde Irak valilik merkezini buraya taşımıştır. Vâsıt; Basra ve Kûfe şehirlerinin tam ortasında kurulmuştur.⁷⁷ Haccâc hem Irak'ta meydana gelen huzursuzluğu ortadan kaldırmak, hem de doğudaki fetihleri devam ettirmek için Suriyeli askerleri kullanıyordu. Fakat birçok defa Suriyeli askerler ile Irak halkı arasında sürtüşmeler meydana gelmişti. Haccâc da Suriyeli askerleri Irak halkından ayrı tutmak için Vâsıt şehrini kurmuştu. Vâsıt, Emevîler döneminde Irak'ın en önemli şehri, eyaletin idari merkezi ve Irak valisinin ikamet mahalli olmuş ve bu önemini Emevîlerin son senelelerine kadar devam ettirmiştir.⁷⁸

Velîd'in 96/715 yılında ölmesi üzerine yeni halife Süleymân b. Abdülmelik Irak genel valiliğine aynı yıl içinde Yezîd b. Mühelleb'i tayin etti.⁷⁹ Yezîd Irak'ta birçok atama yaptıktan sonra, halkın düşmanlığına hedef olmamak için vergi meselesiyle ilgilenecek bir görevliyi halifeden istedi. Çünkü kendisinden bir önceki Irak valisi Haccâc özellikle bu meseleden dolayı halkın nefretini kazanmıştı. Halife, Yezîd'in istediğini kabul etti ve Sâlih b. Abdurrahman'ı gönderdi. Fakat Sâlih gelir gelmez Yezîd'in masraflarını kıstı.⁸⁰ Yezîd bu kısıtlamalardan iyice sıkılınca Horasan'a geçmenin yollarını aramaya başladı. Abdullah b. Ethem adında birini araya koyarak Süleymân'ı bu konuda ikna etti. Halife, 97/716 yılında Yezîd'in Horasan valiliğine tayini ile ilgili fermanı İbn Ethem ile gönderdi.⁸¹

Horasan'a tayin edilen Yezîd, yerine Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin

→ →

s.249'da Ömer b. Abdülaziz'in O'nu hicri 99 yılında Horasan'a tayin ettiğini yazarak çelişkiye düşmüştür.

⁷⁴ Ya'kûbî, II/ 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/ 444; İbn Kesîr, IX/ 87; Suyûtî, *Lübbü'l-Elbâb*, I/254.

⁷⁵ Yâkût, V/ 401.

⁷⁶ Streck, "Vâsıt", *IA*, XIII/ 222.

⁷⁷ Yâkût, V/ 400.

⁷⁸ Streck, "Vâsıt", *IA*, XIII/ 222.

⁷⁹ Halife b. Hayyât, 243.

⁸⁰ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Rûsulî ve'l-Mülûk*, Nşr. Ebû'l Fadl İbrahim, Kâhire, 1979, VI/ 526; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 27.

⁸¹ Taberî, VI/ 528; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V/ 28.

etti.⁸² Ayrıca Basra'da Abdullah b. Hilâl el-Kilâbî'yi, Kûfe'de Harmele b. Umeyr el-Lahmî'yi, sonra Umeyr'i azlederek yerine Beşîr b. Hayyân en-Nehdî'yi görevlendirdi.⁸³

Bazı kaynaklarda Yezîd'in Cerrâh'ı, Irak'ı yönetmesi için tayin ettiği açıkça ifade edilmiştir.⁸⁴ Ayrıca Cerrâh'ın Vâsıt'ta iken Basra, Kûfe gibi yerlerin idari işlerinde tasarruflar yapması⁸⁵ Cerrâh'ın Irak valiliği yaptığı izlenimi vermektedir. Fakat Yezîd'in Horasan'da iken Irak'a bağlı Basra, Kûfe, Sicistan, Bahreyn, Umman gibi bölgelerde yaptığı idari icraatlara⁸⁶ bakıldığında Irak'ı genel olarak Yezîd'in idare ettiği ortaya çıkmaktadır. Klasik kaynaklarda geçen Irak'tan kasıt eski Asur ve Bâbil bölgelerini içine alan Basra, Kûfe, Vâsıt, Bağdat çevresi olabilir.⁸⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Cerrâh'ın sadece Vâsıt amili olduğunu, Yezîd'in Horasan'a giderken Irak genel valiliği yetkilerinin uhdesinde kalmaya devam ettiğini belirtmektedir.⁸⁸

Cerrâh 97/716 yılında Vâsıt'a gelmiş ve buradaki görevine Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan valiliğine atanıncaya kadar devam etmiştir.

III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE CERRÂH

A) Horasan'a Vali Olması

Cerrâh'ın Horasan'da valilik yaptığı klasik kaynakların çoğunda belirtilmiştir.⁸⁹ Cerrâh'ın Horasan'a vali olarak tayin edilmiş tarihi ise 99/717-718 yılıdır.⁹⁰ Bazı kaynaklar⁹¹ Cerrâh'ı Yezîd b. Mühelleb'in Horasan'a tayin ettiğini; bazıları⁹² O'nun Hişâm döneminde Horasan'da valilik yaptığını; yine bazı kaynaklar⁹³ Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz döneminde Türkler tarafından öldürüldüğünü yazmışlarsa da tarihi olaylar bu iddiaların kesinlikle yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Cerrâh, Ömer b. Abdülaziz tarafından 99/717-718 yılında Horasan'a vali olarak Yezîd b. Mühelleb'in yerine tayin edilmiştir. Cerrâh'ın bu göreve atanmasına neden olan olayların gelişimi şöyle olmuştur:

Süleymân b. Abdülmelik döneminde (96-99/715-717) iki yıl Horasan valiliği yapan Yezîd b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla bu görevden

⁸² Halife b. Hayyât, 247; Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 114; Taberî, VI/ 526; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 29; İbn Haldûn, III/ 88; Zehebî, *Siyer*, V/ 190.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V/ 29; Ayrıca bkz. Taberî, a.g.e. VI/ 526.

⁸⁴ Bkz. Halife b. Hayyât, 247; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 15; Zehebî, a.g.e., V/ 190.

⁸⁵ bkz. Halife b. Hayyât, 247-248.

⁸⁶ Halife b. Hayyât, 247-249.

⁸⁷ H. İbrahim Hasan, Emevîler döneminde Irak'ın idari olarak; Irak el-Arabî ve Irak-ı Acem şeklinde ikiye ayrıldığını, Irak el-Arabî'nin eski Asur ve Babil sınırlarını; Irak-ı Acem'in ise Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Mâverâünnehr, Sind ve Pencap Bölgesinin bazı kesimlerini içine aldığı belirtilmektedir, bkz. H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II/ 159.

⁸⁸ Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", DİA, VI/ 414; Aynı mif, "Yezîd b. Mühelleb" İA (MEB), İstanbul, 1998, XIII/ 414.

⁸⁹ İbn Sellâm, *Kitâbu'n-Neseb*, 319; İbn Sa'd, *Tabakât*, V/ 341; Halife b. Hayyât, 249; Buhârî, *Târîh*, II/ 226; Taberî, *Târîh*, VI/ 557.

⁹⁰ Halife b. Hayyât, 249; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 44; İbn Kesîr, IX/ 299; İbn Haldûn, III/ 174; Zehebî, *Târîhu'l İslâm*, IV/ 273.

⁹¹ Buhârî, *Târîh*, II/ 226; er-Râzi, II/ 522-523; Sem'âni, *el-Ensâb*, II/ 242.

⁹² İbn Sellâm, *Kitâbu'n-Neseb*, s.319.

⁹³ İbn Abd Rabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, III/ 307.

azledildi (99-717). Bunun en büyük nedeni Yezîd'in Horasan halkından fazlaca vergi toplaması ve halka baskı yapmasıydı. Hatta bu konudaki şikayetler Yezîd'e fazlasıyla güvenen ve O'nu himaye eden Süleymân b. Abdülmelik'e bile iletilmiş, halife bir anlık tereddüde düşmüştü.⁹⁴ O dönemde Yezîd Süleymân'a -övünmek amacıyla-topladığı vergilerin miktarını belirten bir mektup yazmıştı. Ömer b. Abdülaziz, bu mektubu eline geçirince Yezîd'i yanına çağırdı. Halife zaten eskiden beri Yezîd'in zorba olduğu kanaatindeydi.⁹⁵ Yezîd, Basra'ya önce yanındaki malları gönderdi, sonra da kendisi geçti. Halife Ömer, Yezîd'i tutuklaması için Adiy b. Ertâd'ı görevlendirdi. Neticede Yezîd tutuklandı ve halifenin huzuruna getirildi. Yezîd, Horasan'a oğlu Muhalled'i vekil tayin etmişti.⁹⁶ Halife Ömer, Yezîd'i hesaba çektikten sonra Halep Kalesi'ne hapsedti.⁹⁷ Bundan sonra halife Horasan'a Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti. Cerrâh, Horasan'ın savaşıyla, namazıyla, maliyla her şeyinden sorumlu oldu.⁹⁸

B) Cerrâh'ın Horasan'daki İcraatları

1. Siyasi ve Askeri İcraatları

Ömer b. Abdülaziz 99/717-718 yılında halife olunca zulmü ve kan dökmeşiyle meşhur olan Yezîd b. Mühelleb'i azlederek, yerine Haccâc ekolünün yetiştirdiği en önemli generallerden biri olan Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti.⁹⁹ Halife, Cerrâh'ı Horasan'a gönderirken su talimatı verdi: "Savaşa gitmeyin, elinizdekilerle yetinin".¹⁰⁰ Ömer ayrıca Cerrâh'tan Yezîd'in oğlu Muhalled'i kontrol etmesini ve kendisine gönderilmesini istedi. Cerrâh, Horasan'da ilk iş olarak Muhalled'i yakalayarak önce hapsedti, sonra da halifeye gönderdi.¹⁰¹

Cerrâh, amcasının oğlu olan eski Cürcan valisi Cehm b. Zehr'i Huttel¹⁰² bölgesine gazaya gönderdi. Cehm oradan ganimetlerle döndü. Cerrâh, bu başarıyı halife Ömer'e yazarak bir heyetle beraber gönderdi.¹⁰³ Gönderilen bu heyetin halife ile olan konuşmalarına aşağıda genişçe yer vereceğiz. Cerrâh 100/718-719 yılında Abdullah b. Ma'mer el-Yeskürî'yi Mâverâünnehr'e gönderdi.¹⁰⁴ Abdullah b. Ma'mer Mâverâünnehr'in kuzeydoğu tarafında askeri harekâtı başarı ile yürüttükten sonra Çin'e ait bölgeyi fethetmek için hazırlanırken Türkler tarafından muhasara edilince kurtuluş parası vererek ağır bir yenilgiden güçlükle kurtulabildi, sonra Taşkent'e geri döndü.¹⁰⁵

⁹⁴ İbnü'l-Asem, VIII/ 221-222.

⁹⁵ Taberî, VI/ 557; Makdisî, *el-Bed'u Ve't-Târîh*, VI/ 47.

⁹⁶ Ya'kûbî, I/301; İbn A'sem, VII/ 232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 49-50.

⁹⁷ Halife b. Hayyât, 249; Taberî, VI/ 557; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 50;

⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lam*, V/190.

⁹⁹ Kitapçı, Zekeriyâ, Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998, s. 242.

¹⁰⁰ Halife b. Hayyât, 249; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/ 273.

¹⁰¹ Ya'kûbî, II/ 302.

¹⁰² Huttel: Mâverâünnehr bölgesinde birçok şehir olan büyük bir bölgedir (Yâkût, II/ 396).

¹⁰³ Taberî, VI/ 559; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 51.

¹⁰⁴ Ya'kûbî, II/302.

¹⁰⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Z.Kadirî Ugan, İstanbul, 1965, II/ 310; Barthold V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 204.

Görülüyor ki, Cerrâh, Halife Ömer'in "savaşa gitmeyin, elinizdekilerle yetin" talimatına rağmen çeşitli bölgelere komutanlarını göndererek gaza ve fetih teşebbüsünde bulunmuştur. Cerrâh, Ömer b. Abdülaziz'in sadece tek bir kaynakta karşılaştığımız şu talimatına dayanmış olmalıdır: Ömer b. Abdülaziz Cerrâh'a şöyle yazdı: "Bana ulaştığına göre Resulullah, bir askeri seriyeye veya birlik gönderdiği zaman şöyle derdi: "Allah'ın adıyla ve Allah'ın yolunda gaza edin, kafirlerle savaşın, aşırıya kaçmayın, zulmetmeyin ve herhangi bir kadın veya çocuğu öldürmeyin." Sen de bir askeri birlik ve seriyeye gönderirsen bu şekilde yönlendir."¹⁰⁶

Cerrâh'ın Horasan valiliği sırasında Tibet'ten bir heyet geldi. Heyet Cerrâh'tan kendilerine İslâmiyeti anlatacak, tanıtacak birilerinin gönderilmesini istedi. Asıl amacı, İslâmiyet'in yayılması olan ve bu konuda valilerine sürekli uyarılarda bulunan bir halifenin valisi olan Cerrâh, misafir heyetin bu isteğine ilgisiz kalmadı. Bu bölgeye Suleyt b. Abdullah el-Hanefi'yi¹⁰⁷ gönderen Cerrâh aslında bu icraatıyla Ömer b. Abdülaziz'in tebliğ siyasetine destek olduğunu da göstermiş oldu.

Cerrâh b. Abdullah Horasan'da vali iken Semerkand maliki Divastîç'in kendisine yazdığı bir mektup vardır.¹⁰⁸ Fakat bu mektup Divastîç'in Muğkale'deki şatosunda bulundu. Mektubun burada bulunması, O'nun Cerrâh'a ulaşmadığını göstermektedir.¹⁰⁹ Mektubu metni Arapça'dır.¹¹⁰ Divastîç, bu mektubunda Horasan emiri Cerrâh'tan, Sogd emiri Tarhun (Ö. 709-710)'un iki oğlu için ricada bulunmuş¹¹¹fakat Cerrâh mektup henüz gönderilmeden azledilmiş olduğundan¹¹² bu konuda herhangi bir faaliyet olmamıştır.¹¹³

2. İktisadi ve İçtimai Faaliyetleri

Cerrâh'ın valilik yaptığı bölge olan Horasan-buna bağlı olarak Mâverâün-nehr ve Sicistan- İslâmlaşma sürecinin çok hızlı geliştiği bir bölge durumundaydı. Bölge nüfusunun ezici çoğunluğu Mevâli'den oluşuyordu. Arapçılık politikasını tamamen benimseyen ve uygulayan Emevî iktidarı Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına kadarki dönemde Mevâli'ye, aynı zamanda Ehl-i Zimme'ye yani gayr-i müslimlere hem siyasi hem de iktisadi baskı uygulamışlardı. Bunun sonucunda bu bölgelerde Emevîlere karşı, büyük bir hoşnutsuzluk hatta nefret duyulmaktaydı. Ömer b. Abdülaziz bütün bu haksızlık ve baskıları ortadan kaldırmak için hem tayin edeceği devlet görevlilerini, özellikle valileri dikkatli seç-

¹⁰⁶ İbn Abd Rabbih, *el-Ikd*, I/91.

¹⁰⁷ Ya'kûbî, II. 302.

¹⁰⁸ Bkz. İnan, Abdülkadir, "Orta Asya'da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar", *Belleten*, İstanbul, 1943, C. VII/ sayı :27, s. 615-619; Kitapçı, Zekerîya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 1995, s. 130-132.

¹⁰⁹ İnan, 617.

¹¹⁰ İnan, 616.

¹¹¹ Mektubun tam metni için bkz. İnan, 616-617.

¹¹² İnan, 617.

¹¹³ Mektubun daha geniş bir tahlili için bkz. Kitapçı, *İlk Müslüman*, 130-132.

miş hem de bunlara sürekli talimatlar göndererek sıkı denetim altında tutmuştur. Özellikle Horasan gibi önemli bir bölgenin valisi olan Cerrâh b. Abdullah bu uyarı ve denetimlerden en fazla nasiplenenlerden biri olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz, Cerrâh'ı Horasan'a gönderirken şu talimatı vermişti: "Savaşa gitmeyin ve elinizdekilerle yetinin."¹¹⁴ Daha sonra, yaptığı savaşların Allah yolunda olması, aşırıya kaçmamaları, kadın veya çocukları öldürmemeleri konularında Cerrâh'a uyarılarda bulundu.¹¹⁵ Halife Ömer, Cerrâh'a, dünya ve ahiret hayatı, söz ve amel ilişkileri ve bu konuda nasıl hareket edileceği hususunda tavsiyelerde bulunmuş¹¹⁶, helal, haram ve israf konusunda şöyle yazmıştı: "Helali, seninle haram arasında perde olacak derecede terket, şüphesiz ki, kim helalin her türlüüne -ölçüsüzce- tamamen başvurursa, yaparsa, nefsi haramı arzulamaya başlar. Ayrıca tutumlu ol, şüphesiz ki, israf şeytanın amelilerindedir, vesselam".¹¹⁷

Halife Ömer, -yukarıda değindiğimiz- cizye ehline yapılan haksızlıkları ortadan kaldırmak için Cerrâh'a cizye ehlini İslâma davet etmesini, eğer Müslüman olurlarsa onlardan cizyeyi kaldırmasını, Müslümanların lehinde ve aleyhinde olan şeylerin onlar için de geçerli olduğunu yazdı.¹¹⁸ Ömer b. Abdülaziz'in bu uyarıyı daha sonra tekrarladığını görüyoruz. Buna neden olan gelişme yukarıda temas ettiğimiz Cehm b. Zehr el-Cüfi'nin Huttel seferi ile ortaya çıktı. Cehm Huttel'den ganimetlerle dönünce Cerrâh bu zaferi Halifeye bir heyet aracılığıyla müjdelemek istedi. Heyet iki Arap ile Ebû's-Sayda künyeli asıl adı Sâlih b. Tarif¹¹⁹ olan azadlı bir köleden oluşan üç kişiden müteşekkildi. Ebû's-Sayda dindar ve faziletli bir kişiydi. Halife Ömer'in huzurunda heyetteki iki Arap sürekli anlatıyor, Ebû's-Sayda ise susuyordu. Sonunda halife Ömer Ebû's-Sayda'ya sordu;

Sen heyetten değil misin?

Ebû's-Sayda

- Evet, heyettenim diye cevap verdi.

Halife Ömer,

- Öyleyse Seni konuşmaktan alıkoyan nedir? diye sorunca Ebû's-Sayda su çarpıcı konuşmayı yaptı:

- Ey Mü'minlerin Emiri! Mevâliden yüzymibeşbin kişi maaşsız ve parasız savaşmaktadır. Ehl-i Zimme'den bir o kadarı da Müslüman oldukları halde kendilerinden haraç alınmaktadır. Bizim emirimiz(Cerrâh'ı kastediyor) ırkçı ve zalim biridir. Minberimize çıkar ve "Ben size iyi, hoşgörülü olarak geldim, fakat bugün ırkçırım! Allah'a yemin olsun ki, kavmimden olan bir kişi benim için ka-

¹¹⁴ Halife b. Hayyât, 249; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/ 273.

¹¹⁵ İbn Abd Rabbihi, *el-İkd*, I/91.

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 138-139.

¹¹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, VIII/ 139.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, V/ 380; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 117; Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, 1995, s. 139.

¹¹⁹ Taberî, VI/ 559.

vmimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir" der. O (Cerrâh), hala Haccâc'ın kılıçlarından bir kılıçtır, zulüm ve düşmanlıkla muamele etmektedir.

Ebü's-Sayda'nın anlattıklarını dinleyen Halife Ömer O'nu takdir etti¹²⁰ ve Cerrâh'a şunları yazdı. "Senin kiblene dönüp namaz kılanlara bak, tespit et, onlardan cizyeyi kaldır." Cerrâh bunu uygulayınca insanlar İslâm'a girmekte birbirleriyle yarıştılar.¹²¹ Kaynakların naklettiklerine göre Cerrâh döneminde Horasan'da bir anda 4.000 kişi İslâm'a girmiştir.¹²²

Horasan'da bu şekilde hızlı bir İslâmlaşmanın olduğunu gören ve kendi iktisadi çıkarlarının sarsılacağından korkan aristokrat tabaka, dihanlar, devlet memurları, yerli halktan ileri gelenler, diğer dinlerin önderleri topluca Cerrâh'a gittiler. Bu gruplar yeni dini gelişmeleri kendi açılarından izah ettikten sonra, yerli halkın İslâm dinine karşı bir yarış halinde olduklarını ve fakat bu yarış sadece cizyeden kurtulmak için yaptıklarını söylediler.¹²³ Cerrâh'a sunulan teklif şuydu; "Yeni İslâm'a girenleri sünnetle imtihan et".¹²⁴ Cerrâh'ın bu teklife karşı gösterdiği tavır tartışma konusudur. İbn Manzûr'un aktardığına göre Cerrâh bu teklifi reddetmiştir.¹²⁵ İbn Haldun, O'nun bu teklifi hemen uygulamaya başladığını sonra da halifeye bildirdiğini nakletmektedir.¹²⁶ Kaynakların büyük bölümü ise Cerrâh'ın bu teklifi uygulamaya koymadan durumu halife Ömer'e bildirdiğini nakletmişlerdir.¹²⁷ Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'a cevabı çok sert olmuştur; "şüphesiz ki Allah Muhammed'i (s.a.v) davetçi olarak göndermiştir, sünnetçi olarak değil."¹²⁸

Cerrâh, Horasan'a geldiği zaman, bu bölgenin çok karışık olduğunu, içten içe kaynadığını gördü. Kendisinden önceki valiler dönemide sürekli savaşlar, antlaşmalar, hileler, ihlaller, kısacası bir toplumun huzur içinde yaşamasına engel olarak her türlü olay olmuştur. Halkta yöneticilere karşı güvensizlik vardı. Her ne kadar Ömer b. Abdülaziz bu durumu değiştirmek istemişse de bu değişikliğin hemen olması beklenemezdi. Cerrâh b. Abdullah, Horasan'da göreve başladığında eskinin bir devamı olan bu güvensizlik ortamıyla karşılaştı. Cerrâh, bu durumda önceki valilerin, daha doğrusu Emevîlerin o ana kadarki politikalarını sorgulayacağına aceleci davranarak halkı suçladı. Aceleci diyoruz çünkü Cerrâh Horasan'da toplam 1 yıl 5 ay valilik yapmıştı.¹²⁹

Horasan'ın bu durumunu gören Cerrâh, Halife'ye şunları yazdı: "Horasan'a

¹²⁰ Taberî, VI/ 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 51-52; Ayrıca bkz. Ya'kübî, II/ 302.

¹²¹ Taberî, VI/559

¹²² İbn Sa'd, *Tabakât*, V/ 380; İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, VI/18; Ağırakça,129; Eminoğlu, Ahmet, V.Râşid Halife Ömer b. Abdülaziz, İstanbul,1984, s. 142-143; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., I/416; İmâduddin Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm inkılabı, Çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984, s. 118.

¹²³ Kitapçı, Orta Asya, 252.

¹²⁴ Taberî, VI/ 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/ 52; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 17; Krş, İbn Haldûn, III/ 95.

¹²⁵ İbn Manzûr, VI/18.

¹²⁶ İbn Haldûn, *Târîh*, III/ 95.

¹²⁷ Bkz. Taberî, VI/ 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/ 52; Kitapçı, Orta Asya, 253; İmâduddin Halil, 116

¹²⁸ Taberî, VI/ 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 52; İbn Haldûn, III/ 95; İmâduddin Halil, 116.

¹²⁹ İbn Kesîr, IX/305.

geldiğim zaman, fitnenin kendilerini şımarttığı bir topluluk gördüm. Onlar o fitnenin içinde oynayıp, sıçrayıp, durmaktadırlar... Onları kılıç ve kırbaçtan başka bir şey yola getirmez. Fakat durumu sana bildirmeden ve senin iznini almadan bunu yapmak istemedim".¹³⁰ Mektubu alan halife Ömer'in cevabı hem sert, hem de uyarıcı olmuştur: "Ey Cerrâh'ın anasının oğlu! Sen, fitneye bu bahsettiklerinden daha çok susamış birisin! Sakın bir mü'mine veya herhangi bir muâhid vatandaşa haksız yere bir tokat vurmayasın!¹³¹ Diğer bazı kaynaklarda da Ömer'in şöyle cevap verdiği nakledilmektedir: "Horasanlıların fitneyi seven bir kavim olduğuna, onları ancak kılıç ve kırbacın yola getireceğine dair mektubun bana ulaştı. Sen mutlaka yalan söylüyorsun! Onları ancak adalet ve hak yola getirir. Onlara öyle davran vesselam."¹³²

Cerrâh'ın Horasan valiliği sırasında önemli bir gelişme daha olmuştur; Abbâsi propagandasının Horasan'da başlaması.¹³³ Kaynakların belirttiğine göre 100/718-719 yılında Abbâsoğulları lideri Muhammed b. Ali; Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime es-Sırac ve Hayyan el-Attar adındaki kişileri Horasan'a propaganda için gönderdi. Bu sırada Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî idi.¹³⁴

3. Cerrâh'ın Görevden Alınması

Cerrâh b. Abdullah'ın, Horasan valiliği görevinden alınma nedeni veya nedenleri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Önceki bölümlerde Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz'e Huttel seferinden sonra gönderdiği elçilik heyeti içinden Ebû's-Sayda'nın anlattıkları arasında "haksızlık", "ırkçılık", "zulüm" gibi halife Ömer'in nefret ettiği ve ortadan kaldırmaya çalıştığı kavramlar vardı. Halife Ömer, anlatılanları ciddi şekilde değerlendirmeye almış, fakat Cerrâh'ı hemen azletmek yoluna gitmemiştir. Önce ona bir mektup yazarak gerekli uyarıları yapmış, İslâm'a giren ehl-i zimmeden cizye almamasını emretmişti¹³⁵. Fakat Cerrâh bu uyarılardan sonraki-aşağıda anlatacağımız uygulamalarında bazı yanlışlıklar yapmış ve bu yanlışlıklar O'nun azline neden olmuştur.

Bazı kaynaklara göre Cerrâh'ın görevden alınma nedeni "Sünnet" meselesidir. Horasan ve Mâverâünnehr'de kitle ihtidalarının çok fazla olması üzerine, yeni İslâm'a girenlerin sünnetle imtihan edilmeleri fikrini halifeye aktaran Cerrâh, halifeye bu konuda yazdığı mektuptan sonra görevden alınmıştır¹³⁶. Bazı kaynaklar da Cerrâh'ın Horasan'ı "kılıç ve kırbaç" yöntemiyle yönetmek is-

¹³⁰ Taberî, *Târîh*, VI/560; İbnü'l-Esir, *eKâmil*, V/ 52; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 18; Suyûtî, *Târîhu'l Hulefa*, thk: İbrahim Salih, Beyrût, 1997,s.283-284; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, II/ 310; Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Suku*, Çev: Firket İşıtan, Ankara, 1963, s. 163; Üçok, Bahriye, *İslâm Târîhi, Emeviler, Abbasiler*, Ankara, 1968, s. 65-66.

¹³¹ Taberî, VI/ 560; İbnü'l-Esir, a.g.e., V/ 52-53; Ayrıca bkz. Belâzurî, *Futûh*, II/310; Suyûtî, *Târîhu'l Hulefa*, 284.

¹³² İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 18; Suyûtî, *Târîhu'l Hulefa*, 284.

¹³³ Ya'kûbî, II/308; İbn Kesîr, IX/ 306; İbn Haldûn, III/ 96

¹³⁴ Ya'kûbî, II/ 308; İbn Haldûn, III/ 96.

¹³⁵ Kitapçı, *Orta Asya*, 248-249.

¹³⁶ Taberî, VI/ 559-560; İbnü'l-Esir, *eKâmil*, V/52; İbn Haldûn, III/ 95; Wellhausen, 214.

tediğinden dolayı azledildiğini kaydetmektedirler.¹³⁷ Bu görüşünü halifeye bildiren ve bu konuda izin isteyen Cerrâh, hem çok sert bir cevapla karşılaşmış hem de azledilmiştir. Bazı kaynaklar da Ebû's-Sayda'nın halife Ömer'e anlattıkları doğrultusunda Cerrâh'ın görevden alınması sonucunu doğuran birkaç neden sıralamaktadırlar. Cerrâh'ın İslâm'a yeni girenlerden cizye almak istemesi¹³⁸, Mevâli'yi gazaya gönderdiği halde para vermemesi, ırkçılık yapması ve zulmetmesi.¹³⁹

Ömer b. Abdülaziz Cerrâh'ı görevden almaya karar verince O'na, Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidi'yi yerine bırakarak yanına gelmesi için mektup yazdı. Mektubu alan Cerrâh Horasan halkına şöyle bir konuşma yaptı:

"Ey Horasanlılar! Ben sizin yanınıza, benim ve atımın üstündeki elbiselerle geldim. Sizin malınızdan bana geçen sadece kılıcımın süsüdür". Yanında sadece bir at ve bir de katır vardı.¹⁴⁰ Cerrâh, Horasan'dan ayrılırken bölgenin kasasından halifeye iletmek üzere 20.000 dinar almıştır.¹⁴¹ Belâzurî'nin naklettiğine göre Cerrâh Horasan'dan ayrılırken borçluydu. Halife Ömer, O'nun borcunu ödedi.¹⁴²

Cerrâh Ömer b. Abdülaziz'in yanına vardığında aralarında şu konuşma geçti:

Ömer;

- Ne zaman yola çıktın?

Cerrâh;

- Ramazan Ayının bitimine birkaç gün kala. Üzerimde ödemem gereken bir borç var.

Ömer;

- Seni eziyet etmekle vasıflandıran doğru söylemiş, iftar edip (Ramazan'ın bitmesini bekleyip) öyle yola çıksaydın olmaz mıydı?¹⁴³

Ömer b. Abdülaziz, Cerrâh'a Abdurrahman b. Abdullah ile Abdurrahman b. Nuaym hakkında görüşlerini sormuş, Cerrâh da ona onlar hakkındaki düşüncesini söylemiştir.¹⁴⁴

Cerrâh, Horasan valiliğine 99/717-718 yılında tayin edilmiş 100/718-719 yılının Ramazan ayında da azledilmiştir.¹⁴⁵ Toplam olarak 1 yıl 5 ay valilik yapmıştır¹⁴⁶. Taberî ve İbnü'l-Esîr ise Cerrâh'ın 100/718-719 yılında tayin ve aynı

¹³⁷ Belâzurî, *Fütûh*, II/ 310; Barthold, 204; Üçok, 65-66; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414

¹³⁸ İbn Kesîr, IX/305.

¹³⁹ Ya'kübi, *Târih*, II/ 302; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, II/ 406.

¹⁴⁰ Taberî, VI/ 560; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 52

¹⁴¹ Taberî, VI/ 560.

¹⁴² Belâzurî, *Fütûh*, II/ 310.

¹⁴³ Taberî, VI/ 560; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 52.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., V/53.

¹⁴⁵ İbn Haldûn, III/ 174; Halîfe b. Hayyât, 251.

¹⁴⁶ İbn Kesîr, IX/305.

yıl içinde azledildiğini yazmaktadırlar.¹⁴⁷

4. Cerrâh'ın Horasan Valiliği'nin Tahlili

Cerrâh b. Abdullah bölge olarak yönetilmesi gerçekten zor bir yere, fakat baştaki halifenin şahsiyeti açısından iyi bir dönemde Horasan'a vali olmuştur.

Horasan siyasi ve dini kargaşalarla dolu bir bölgeydi. Bu durum önceki yöneticilerin kötü bir mirasıydı.¹⁴⁸ Emevîlerin izlediği siyasi ve iktisadi politikalar¹⁴⁹ halkın tepkisine neden olmakta, fakat çıkarıcı çevrelerin işine yaramaktaydı. Böyle toplumlarda herşeyin zorla yapılıp düzene sokulabileceği düşüncesinde olan idareciler başarılı olamazlar. Cerrâh, Haccâc gibi sertliğiyle ve acımasızlığıyla tanınan birinin himayesinde 25 yıla yakın askerlik ve yöneticilik yapmıştır. Cerrâh'ın Haccâc'a tamamen benzediğini söylemek mümkün değilse bile, O'nun Haccâc'tan bir hayli etkilendiği muhakkaktır.¹⁵⁰ Horasan'ın durumu ve Cerrâh'ın idaredeki metodu birleşince Halife Ömer'in gerçekleştirmek istediği tebliğ faaliyetleri ve diğer işler aksamıştır.

Cerrâh'ın Horasan'da izlediği politikada yaptığı yanlışlıklar bir yönetici açısından affedilmesi mümkün olmayan yanlışlıklardır. En başta yeni İslâm'a girenlerden cizye almaya devam etmesi hem haksız, hem İslâm Hukukuna ters hem de birçok insanın İslâm'a girmesine engel olan bir uygulama idi. Nitekim halifenin uyarısından sonra Cerrâh bu uygulamayı kaldırmış bunun sonucunda da insanlar İslâm'a girme konusunda adeta yarışmaya başlamışlardır.

Cerrâh'ın yaptığı diğer önemli bir yanlışlık da "Sünnetle imtihan" meselesinde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız "Sünnetle imtihan" meselesinde Cerrâh, kendisine bu teklifi yapan çıkarıcı gruplara karşı son derece çekingen ve mütereddit davranmıştır. Aslında otoriter bir yapıya sahip olan Cerrâh'ın böyle bir teklifi kabullenmiş gözükerek halifeye iletmesi bazı çevrelerin valiler üzerindeki etkilerinin bir göstergesidir. Cerrâh da bu tesirden kurtulamamış olabilir. Halbuki Cerrâh halife Ömer'in desteğini de alarak halkın haksızlığa uğratılmasına, hatta yönetim ile halkın arasının açılmasına neden olan bu çevreye karşı sert tedbirler alabilir ve bunda da başarılı olabilirdi.

Cerrâh'ın Horasan'da uyguladığı ve sözlerinde açıkça belirttiği hatalı politikalarından biri de ırkçılıktır. Açıkça "ben ırkçiyım" diyen bir valiye karşı Mevâlinin takınacağı tavır da bellidir. Halife Ömer'in şiddetle karşı olduğu ve kökünü kazımaya çalıştığı böyle bir politikayı, güvenerek görev verdiği bir valisinin devam ettirmesi, halifeyi bu bölge için yeni arayışlara sürüklemiştir.

Yukarıda nedenler bir valinin görevinden azledilmesi için yeterli nedenlerdir. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı azletmesine neden olan ve kaynak-

¹⁴⁷ Taberî, VI/557-560; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 49-53.

¹⁴⁸ Kitapçı, *Orta Asya*, 243.

¹⁴⁹ Emevîlerin Mevâli'ye karşı izlediği politikaların geniş bir değerlendirmesi için bkz; Vagleri, L. V. "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" *İslâm Târîhi- Kültür ve Medeniyeti*, Çev: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, I/100-104; Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni*, Çev: Heyet, İstanbul, 1995, I/189-196.

¹⁵⁰ Wellhausen, Cerrâh için "Haccâc stilinde bir zat" demektedir, *Arap Devleti ve Sukutu*, 214.

ların çoğunluğunun üzerinde durduğu olay Cerrâh 'ın, Horasan'ın ancak kılıç ve kırbaç ile idare edilebileceği şeklindeki görüşü ve icraatidir. Halife bu konuda Cerrâh'ı uyarmasına rağmen istediği sonucu alamamış olmalıdır ki çareyi onu görevden almakta bulmuştur.

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Horasan'da takip ettiği ve kendisinin görevden alınmasına neden olan yanlış politikaların başlıcaları bunlardır. Cerrâh'ın genel olarak askeri, idari ve diğer yönlerini son bölümde daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye alacağımızdan konuyu burada noktalıyoruz.

Bu konuyu bitirirken Belâzurî'nin Cerrâh ile ilgili - başka hiçbir kaynakta bulamadığımız - naklettiği ilginç bir bilgiyi yorumsuz olarak aktarmak istiyoruz:

“Cerrâh b. Abdullah, muhtelif ölçüde gümüş ve altın para edinir, bunları oturduğu salonun döşemesi altına koyar, kardeşleri yahut saydığı kimseler yanına girdiği vakit derecelerine göre, onlardan herbirinin üzerine bu paraları saçardı.”¹⁵¹

IV. YEZİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE CERRÂH

A) Akr Savaşı ve Sonrasında Cerrâh

Akr Savaşı Yezîd b. Mühelleb ile II. Yezîd dönemindeki Emevî iktidarı arasında olmuştur. Yezîd b. Mühelleb'in Ömer b. Abdülaziz tarafından Horasan valiliğinden azledilerek hapse konulduğunu ve yerine Cerrâh b. Abdullah'ın tayin edildiğini yukarıda anlatmıştık. Ömer b. Abdülaziz hastalanınca 101/719-720 yılında Yezîd hapisten kaçtı. Kaçma nedeni de Ömer b. Abdülaziz'den sonra başa geçecek olan Yezîd b. Abdülmelik ile arasında olan eski bir düşmanlıktan dolayı ondan korkmasıydı.¹⁵² Yezîd b. Mühelleb hapisten kaçtı ve Ömer b. Abdülaziz'e şöyle yazdı: "Ben senin hayatta kalacağından emin olsaydım, hapisten kaçmazdım. Fakat Yezîd (b. Abdülmelik)'in beni çok feci şekilde öldürmesinden korkuyorum".¹⁵³

Yezîd hapisten kaçınca Basra'ya gitti. Çünkü orada kendisinin mensup olduğu Ezd kabilesi vardı. Basra valisi Adiy b. Ertâd onu şehre sokmak istemediyse de şehir halkı Yezîd'i destekleyince Yezîd şehre girdi. Bazı küçük çatışmalardan sonra valiyi tutuklatıp kendi kardeşleri olan Habib, Mufaddal ve Mervân b. Mühelleb'i hapisten çıkardı.¹⁵⁴ Yezîd, halka yaptığı konuşmalarda onları Allah'ın Kitabına, Resulü'nün Sünnetine davet ettiğini söyleyerek cihada teşvik etti; hatta Şamlılarla savaşmanın Türk ve Deylemlilerle savaşmaktan daha faziletli olduğunu da söyledi. Büyük alim Hasan el-Basrî ise, Yezîd b. Mühelleb'in dünya için mücadeleye ettiğini söyleyerek halkı savaşmaktan vazgeçirmeye

¹⁵¹ Belâzurî, *Futûh*, II/ 311.

¹⁵² Bu düşmanlığa neden olan olay ile ilgili olarak bkz. Taberî, VI/ 564; İbnü'l-Esir, *eHKâmil*, V/ 56.

¹⁵³ Taberî, V/ 564; İbnü'l-Esir, *eHKâmil*, V/ 57; İbn Haldûn, III/ 97.

¹⁵⁴ Taberî, VI/ 578; İbnü'l-Esir, *eHKâmil*, V/ 67-68; İbn Haldûn, III/ 97.

çalıştı.¹⁵⁵ Yezîd b. Abdülmelik, Fars,¹⁵⁶Kirmân¹⁵⁷ ve Ahvâz'a¹⁵⁸ amillerini gönderdi ki, o sırada buraların yöneticisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî idi. Bu bölgeler Yezîd b. Mühelleb'in safına katıldı.¹⁵⁹ Horasan ise baskılara rağmen Emevî yönetimini destekledi.

102/720-721 yılında Akr¹⁶⁰ mevkiinde Yezîd b. Mühelleb ile Mesleme b. Abdülmelik arasındaki savaşta Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî de Mesleme'nin arka ordusunda görev yaptı.¹⁶¹ Savaş sekiz gün sürdü. Sonunda Mesleme'nin hücumu geçmesi ile Yezîd'in ordusu bozguna uğradı. Ordusunun büyük bölümü dağılan Yezîd, yanındaki az sayıdaki askeriyile Mesleme'nin üzerine yürüyerek onu öldürmek istedi. Fakat, Mesleme'nin askerleri Yezîd'i ve adamlarını kılıçtan geçirdiler (102/720-721).¹⁶² Yenilgiden sonra kaçan Mühelleb ailesine mensup diğer fertleri bir bölümü öldürüldü, bir bölümü ise esir edildi.¹⁶³

Cerrâh b. Abdullah her ne kadar bu savaşta Mesleme'nin ordusunda yer almışsa da Yezîd b. Mühelleb ile eskiden gelen bir dostluğu vardı. Yukarıda Yezîd b. Mühelleb'in Horasan'a giderken kendi yerine Vâsıt'ta Cerrâh'ı vekil bıraktığını anlatmıştık. İşte Cerrâh Yezîd b. Mühelleb'e karşı vefakarlığını bu olaylar sırasında gösterecektir. Mühelleb ailesinin kesik başları ve diğer esirleri Mesleme'ye gelince kesik başları Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdi. Mesleme, Mühelleb ailesinin kadın ve çocuklarını satacağına yemin etti. Bunu üzerine Cerrâh bunları Mesleme'den yüz bin dinar karşılığında satın aldı. Mesleme bunları Cerrâh'a satmakla beraber para almadı. Cerrâh, esirlerin hepsini serbest bırakarak memleketlerine gitmelerine izin verdi.¹⁶⁴

Cerrâh'ın Mühelleb ailesine karşı bakış açısını gösteren ilginç bir olayı Ebû'l-Ferec İsfehânî aktarmaktadır: Yezîd b. Mühelleb öldürüldükten sonra Yezîd b. Abdülmelik şairlere Yezîd'i (İbn Mühelleb) hicvetmeleri için haber yolladı. Şairlerden Ferazdak ve Ahvas, Yezîd b. Mühelleb'i hicvettiler. Yezîd b. Abdülmelik şair Ahvas'ı Azerbaycan'da bulunan el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye gönderdi. Cerrâh, Ahvas'ın Mühelleb oğullarını hicvedişini duymuştu. Cerrâh, Ahvas'ı bir şekilde cezalandırmak istiyordu ve bir komplo düzenleyerek Ahvas'ın şarapla birlikte yakalanmasını sağladı. Bunu fırsat bilen Cerrâh Ahvas'ın saçının ve sakalının kesilmesini emretti ve ona insanların önünde hadd uyguladı. Yezîd

¹⁵⁵ Taberî, VI/ 587; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 70.

¹⁵⁶ **Fars veya Faris**: Irak, Kirman, Hind Denizi arasında geniş bir bölgedir. Yâkût, IV/ 256

¹⁵⁷ **Kirmân**: Faris, Sicistan ve Horasasan arasında büyük ve mamur bir bölgedir. Yâkût, I/5 15

¹⁵⁸ **Ahvaz**: Adı Hümüzzehr olan, birçok bölgenin kendisine nisbet edildiği büyük bir bölgedir. Yâkût, I/ 338

¹⁵⁹ Taberî, VI/ 585-586.

¹⁶⁰ **Akr**: Musul ve Tikrit arasında bir bölgedir Yâkût, IV/ 515

¹⁶¹ Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", DİA, VII/ 414; Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/ 360.

¹⁶² Yezîd b. Mühelleb'in isyanı ve öldürülüşü için bkz. Halife b. Hayyât, 254; İbn Kuteybe, *el Maârif*, 364; Ya'kûbî, 1/310-311; Taberî, II/ 564-605; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 321-322; Aynı mlf; Mürûc, III/ 210-212; İbnü'l-Verdi, *Te-timme*, 1/275; Suyûtî, *Târihu'l Hulefa*, 289-290; Hudaî Bek, Muhammed, *Târihu'l Ümeme'l-Hislâmiyye ed Devletü'l-Ümeviyye*, Mısır, 1969,II/ 188; Yıldız, H.D. "Yezîd b. Mühelleb" İA (MEB), XIII/413-415.

¹⁶³ Taberî, VI/ 600; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 77-78.

¹⁶⁴ Taberî, VI/ 602-603; İbn A'sem, *e-Fütüh*, VII/ 257; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 78; İbn Haldûn, III/ 100; Wellhausen, 151.

b. Abdülmelik bu olayı haber aldı, fakat görmezden geldi.¹⁶⁵

B) Ermeniye Valliliği'ne Tayini ve Hazarlarla Mücadelesi

Ermeniye ve Azerbaycan tek bir bölge olarak kabul edildiğinden¹⁶⁶ biz her iki bölgeyi kastederek sadece Ermeniye ismini kullanacağız. Ermeniye ve Azerbaycan Emevîler'in başşehri olan Şam'ın kuzeydoğusunda bulunmaktadır ve kısaca Kafkasya Bölgesi olarak isimlendirilmektedir.¹⁶⁷

Yezîd b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb meselesini hallettikten sonra Mâverâünnehr ve Kafkasya'nın fethedilmesi meselesine yöneldi. 104/722-723 yılında Sübeyt en-Nehrânî adında birini Ermeniye ve Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi.¹⁶⁸ Sübeyt, Şam ve Cezire'den topladığı kalabalık bir orduyla Ermeniye'ye girdi. Hazarlar bunu duyunca Kıpçaklardan ve diğer Türk boylarından aldıkları yardımlarla 30.000¹⁶⁹ kişilik bir ordu oluşturdular. Çok şiddetli geçen savaşta Hazarlar galip geldi.¹⁷⁰ Müslümanlar büyük bir kayıplar verdiler ve ordugahları Hazarlar tarafından yağmalandı. Yezîd bu olaya çok üzüldü ve Sübeyt'i azarladı.¹⁷¹

Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan bu savaştan sonra Hazarlar başka bölgelere saldırmak için tekrar hazırlığa giriştiler. Yezîd b. Abdülmelik hem buna engel olmak hem de yenilginin intikamını almak için Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi 104/722-723¹⁷² yılında Ermeniye valiliğine tayin etti.¹⁷³ Bazı araştırmacılar da, Cerrâh b. Abdullah'ın Ömer b. Abdülaziz'in ilk yıllarında Kuzey Kafkasya'ya akınlar yaptığını¹⁷⁴ veya buralara vali olarak tayin edildiğini¹⁷⁵ yazmaktadırlar.

Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh'ı kuvvetli bir ordu ile destekleyerek Ermeniye'ye gönderdi. Cerrâh'ın muazzam bir ordu ile geldiğini duyan Hazarlar geri dönüp Bâbü'l-Ebvâb'a¹⁷⁶ indiler. Cerrâh yürüyüşüne devam ederek Berze'a'ya¹⁷⁷ kadar geldi. Burada biraz dinlendikten sonra yoluna devam eden Cerrâh, Kürr Nehri'ni¹⁷⁸ geçtikten sonra Bâbü'l-Ebvâb'a iki fersah uzaklıktaki *Rubas* adı verilen Nehre kadar ulaştı. Burada konakladıktan sonra etraf dağlardaki kabile reislerine haber yollayarak yanına gelmelerini emretti. Onlar da Cerrâh'ın yanına geldiler.¹⁷⁹ Bölge halkından biri Cerrâh'a "Kürr Bölgesinin

¹⁶⁵ İsfahani, Ebû'l-Ferec Ali b.Huseyn, *e-Eğânî*, thk. Semir Câbir, Beyrût, 1995, IV/ 252-253.

¹⁶⁶ Bkz. Hasan İbrahim Hasan, II/ 159; Atçeken, 164.

¹⁶⁷ Atçeken, 164.

¹⁶⁸ İbn A'sem, VII/ 258; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 95; İbn Haldûn, III/105; Hudaî, II/189

¹⁶⁹ İbnü'l-A'sem, VII/260.

¹⁷⁰ İbnü'l-A'sem, VII/260; İbn Haldûn, III/ 105; Kurat, 39.

¹⁷¹ İbn A'sem, VII/ 260; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 95.

¹⁷² Ya'kûbî, II/ 313; İbnü'l-Esîr, a.g.e., V/ 95. Halîfe b. Hayyât, 257; Kurat, 39.

¹⁷³ İbn A'sem, VII/260; İbnü'l-Esîr, *e-Kâmil*, V/ 95; İbn Haldûn, III/ 105; Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, Emevîler, Ankara, 1999, s. 80.

¹⁷⁴ Kitapçı, Türk Hakanları, 159.

¹⁷⁵ Atçeken, 166.

¹⁷⁶ **Bâbü'l-Ebvâb**: deniz kıyısında bir bölgedir. Diğer admın Şirvan olduğu da söylenmektedir.Yâkût, I/360

¹⁷⁷ **Berza'a**: Azerbaycan'ın Yukarı sınırlarında bir şehirdir. Yâkût, 1/ 451

¹⁷⁸ **Kürr Nehri**: Tiflis şehri'ni yaran bir nehirdir. Yâkût, IV/ 512.

¹⁷⁹ İbn A'sem, VII/ 260.

hakimi olan Erbis b. Basbas, Hazar Hâkânına senin buraya geldiğine dair haber yolladı. önlemini al" dedi.¹⁸⁰ Bunun üzerine Cerrâh halk arasında şöyle bir duyuru yapılmasını emretti: "Komutan (Cerrâh) burada üç gün kalacaktır. Yemek, buğday, odun gibi ihtiyaç duyacağınız şeyleri çoğaltın". Bu duyuru hemen Hazar melikine ulaştırıldı. Hazar meliki bunu duyunca artık daha yavaş hareket etmeye başladı ve yerinden hemen ayrılmadı. Bunu fırsat bilen Cerrâh gece olunca hemen hareket emrini verdi. Hızlı bir yürüyüşle Bâbü'l-Ebvâb'ın yakınlarına geldi.¹⁸¹ Cerrâh'ın ordusunda biri başta biri ortada ve biri sonda olmak üzere üç büyük meşale vardı. Bâbü'l-Ebvâb'a geldiklerinde şehirde kimsenin olmadığını gören Cerrâh, şehrin bir ucundan girip öbür taraftan çıktı. Cerrâh, buradan yarım fersah uzaklıktaki Bâb el-Cihâd denen yere intikal ederek konakladı. Sabah olunca 3.000 kişilik atlı birliği, Haydak ve Hayzar denen mevkiye baskın yaparak kendisiyle tekrar Ran Nehri civarında buluşmak üzere gönderdi. Kendisi de yanındaki 20.000 kişiyle "Bâb" şehrine 6 fersah uzaklıktaki Ram Nehri civarına indi. Gönderdiği 3.000 kişilik birlik de buraya gelerek Cerrâh'la birleşti.

Cerrâh'ın 25.000 civarında bir orduyla Ran Nehri civarına geldiğini ve çevreyi yağmalayarak bir çok ganimet kazandığını duyan Hazar meliki Nastrik b. Hâkân 40.000 kişilik bir ordu ile aynı mevkiye geldi.¹⁸² İki ordu nehrin kıyısında karşı karşıya geldi. Savaş başlamadan Cerrâh askerlerine söyle seslendi: "Ey insanlar! Allah'tan sonra benden başka sığınacağınız hiçbir topluluk yoktur. Biliyorsunuz ki, sizden kim öldürülürse cennete girecek, kim de zafere kavuşursa ganimet ve şöhrete kavuşacaktır."¹⁸³ Sonra iki ordu şiddetli bir şekilde birbirine hücumla geçti. Hazarlar bozguna uğradı.¹⁸⁴ Kendilerini kovalayan Müslümanlardan kaçan Hazarlar sonunda "Husayn" denilen kaleye sığındılar. Müslümanlar birçok ganimet elde ettiler. Cerrâh daha sonra Hazarların sığındığı kaleyi kuşattı. Kale halkı bir miktar mal karşılığı Cerrâh'la sulh yaptılar. Buradan çıkan Cerrâh Hazar şehirlerinden "Yorgo" denilen şehre geldi. Burada altı gün kadar onlarla savaştı. Şehir halkının barış isteği üzerine Cerrâh barış imzalayarak buradan ayrıldı.¹⁸⁵

Cerrâh b. Abdullah bundan sonra Hazarların en iyi korunan şehirlerden biri olan "Belencer"¹⁸⁶ üzerine yürüdü. Belencer halkı Müslümanların kaleye girmesini engellemek için üçyüz kadar "acele" (kaleyi savunmaya yarayan dönmeli alet) temin ettiler. Bunları birbirlerine bağlayarak kalelerin etrafını çevirdiler. Bu aletleri bir türlü aşamayan Müslüman askerlerinde moral bozukluğu meydana geldiği sırada birisi ileriye atılıp "kim kendini Allah için feda eder" diye bağırdı. Müslümanlardan yüz kadarı adamın peşinden gittiler. Bunlar tek vucut halinde

¹⁸⁰ İbn A'sem, VII/ 261.

¹⁸¹ İbn A'sem, VII/ 261; İbnü'l-Esîr, *e-Hâmil*, V/ 96.

¹⁸² İbn A'sem, VII/ 261; krs; İbnü'l-Esîr, *e-Hâmil*, V/ 96.

¹⁸³ İbn A'sem, VII/ 261-262.

¹⁸⁴ İbn A'sem, VII/ 262; Zehebî, *e-Hber*, 1/96; Hudarî, II/ 189; İ. Halil, *İslâm Târîhi*, 94.

¹⁸⁵ İbn A'sem, VII/ 262; krs; İbnü'l-Esîr, *e-Hâmil*, V/ 96; İbn Kesîr, IX/ 374.

¹⁸⁶ Belencer: Bâbü'l-Ebvâb'ın arkasında Hazar şehirlerinden biridir. (Yâkût, 1/581)

halkalara doğru ilerlediler. Düşmanın ok yağmuruna aldırmayan bu grup aletlere ulaşip bir tarafından kopardılar. Bunu fırsat bilen Müslüman ordusu saldırıya geçti.¹⁸⁷ Çok şiddetli bir savaştan sonra Hazarlar yenildiler. Müslümanlar kaleyi ele geçirdiler ve birçok ganimet elde ettiler (104/722-723).¹⁸⁸ Herbir süvari yaklaşık üçyüz dinar almıştı. Paranın toplam miktarı ise otuz küsur bin dinar idi.¹⁸⁹

Müslümanların Belencer'i fethetmesi üzerine oranın meliki yanında elli kişi olduğu halde kaçtı. Böylece şehirdeki mallar, kadınlar, çocuklar herşey Müslümanların eline geçti. Cerrâh, Belencer melikinin karısını, çocuklarını ve hizmetçilerini otuzbin dirheme satın aldı. Bu sırada askerler ve halk arasında Cerrâh hakkında dedikodu yapılmaya başlandı. Bazıları Cerrâh'ın, melikin karısını güzelliği için, bazıları şerefi için satın aldığını söylüyorlardı. Cerrâh bu söylentileri duyunca halkı topladı ve şöyle dedi: "Bu kadını satın almam konusunda söyledikleriniz bana ulaştı. Ben bu kadını ne güzelliği, ne malı ve ne de şerefi için satın almadım. Fakat ben bu kadını kocasına geri vermek, kocasını da şehrine kavuşturmayı istedim". Cerrâh'ın bu konuşması halk tarafından takdir topladı.¹⁹⁰ Bundan sonra Cerrâh, Belencer Melikine eman vererek yanına çağırdı. Cerrâh yanına gelen melike, ailesini, mallarını, hizmetçilerini ve kaleyi iade etti. Cerrâh, bu meliki, orada olup biteni haber verecek bir casus olarak bıraktı.¹⁹¹

Cerrâh, Belencer'den ayrılarak Vebender'e geçti. Burada 40 bin hane Türk yaşıyordu.¹⁹² Müslüman ordusunu gören bölge halkı savaşmaktan çekindiler ve haraç vermek şartıyla¹⁹³ barış istediler. Bölge halkıyla barış yapan Cerrâh buradan ayrılarak Semender'e¹⁹⁴ doğru yoluna devam etti. Bu sırada Belencer melikinden, Hazarlar'ın çevredeki kabilelerin de desteğiyle büyük bir ordu topladığını, Cerrâh'ın buna karşı tedbirli olması gerektiğini içeren bir mektup geldi. Bunun üzerine Cerrâh, Rustâk-ı Şekki denilen şehre geldi. Kışın bastırması üzerine Cerrâh burada konaklayarak kışı geçirmeye karar verdi. Cerrâh, Yezîd b. Abdümelik'e mektup yazarak, Allah'ın kendilerine nasip ettiği fetihleri, Hazarlar'ın kendilerine karşı büyük bir ordu topladığını anlattı ve yardım istedi. Yezîd, yardım göndereceğini vaat ettiyse de bunu yapmadan öldü (105/724).¹⁹⁵

¹⁸⁷ Krş; Halîfe b. Hayyât, 257; İbn A'sem, VI/262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 96.

¹⁸⁸ Krş, Ya'kûbî, I/ 313; Taberî, VII/ 14-15; İbnü'l-A'sem, VII/262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 96; Ziriklî, II/ 115.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/96

¹⁹⁰ İbn A'sem, VII/263.

¹⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 96.

¹⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 96.

¹⁹³ İbnü'l-Esir, V/ 96; krş; Halîfe b. Hayyât, bölge halkıyla Hazarlar'a karşı Müslümanlara destek olmak şartıyla barış yapıldığını nakletmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, 258.

¹⁹⁴ *Semender*: Sağlam bir kaleye sahip küçük bir yerleşim yeridir. Yâkût, III/ 286-287.

¹⁹⁵ İbn A'sem, VII/ 263-264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 96; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DA*, VII/414.

V. HİŞÂM B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE CERRÂH

A) Hazarlarla Mücadeleye Devam Etmesi

Yezîd b. Abdülmelik'in hicrî 105/724 yılının Şaban ayında ölmesi üzerine hemen Hişâm b. Abdülmelik'e (105-125/724-743) biat edildi. Hişâm, Cerrâh'a Ermeniyye'deki fetihlere devam etmesini ve kendisine yardım göndereceğini bildirdi.¹⁹⁶ Bu yılın Ramazan ayında¹⁹⁷ Türk Hâkânı Câbân¹⁹⁸ büyük bir orduyla Ermeniyye üzerine yürüdü. Hâkânın üzerine geldiğini duyan Cerrâh, ordusunu hazırlayarak Türklerin üzerine yürüdü. İki ordu el-Kürr ile el-Rass arasında yer alan ve Elzem denilen bölgede karşılaştılar. Günlerce süren savaştan sonra Türkler yenildiler.¹⁹⁹

Yine aynı yıl içerisinde Cerrâh b. Abdullah, Lân üzerine yürüdü. Belencer'in genişinde bulunan birçok şehir ve kaleleri fetheden Cerrâh pekçok ganimet ve esirle beraber geri döndü.²⁰⁰

Kaynaklar Cerrâh'ın ertesi yıl (106/724-725) Lân üzerine tekrar sefere çıktığını kaydetmektedirler. Fakat bu konuda verilen bilgiler çok sınırlıdır. Cerrâh yaptığı bu seferde Hazar topraklarına girmiş, fakat bölge halkının barış isteği üzerine onlarla cizye karşılığında barış yapmıştır.²⁰¹105/724 ve 106/724-725 Yıllarındaki bu seferlerin Lân bölgesinin değişik şehir ve kalelerine yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Daha sonra Hişâm b. Abdülmelik Cerrâh'a bir mektup göndererek Hazarlar ile savaşmasını emrederek Cerrâh'a Şam ehlinden bir orduyu yardımına göndereceğini vadetti. Cerrâh bu mektubu aldıktan sonra büyük bir arzuyuyla yola çıktı ve Berze'a kalesine ulaştı. Buradan Beylekan, Versân ve Bacirvan şehirlerine giden Cerrâh buraları itaat altına aldıktan sonra Erdebil²⁰² şehrine vanp oraya yerleşti. O sırada Erdebil'de 30.000'in üzerinde Müslüman yaşamaktaydı. Bura yerleşen Cerrâh etraftaki bazı beldelere seriyeler gönderdi. Seriyeler burarlardan birçok esirle beraber Erdebil'e döndüler.²⁰³ Cerrâh'ın bu ilerleyişi Hazar melikini korkutmuş olmalıdır ki, kendi dininden ve milletinden olan bütün topluluklara haber yollayarak Müslümanlara karşı yardım istedi. Buralardan olumlu cevap alan Hazar meliki bütün kuvvetleri birleştirerek oğlu Narstik b. Hâkân'ın emrine verdikten sonra Cerrâh ve ordusuyla savaşması için onu Azerbaycan'a gönderdi. Narstik b. Hâkân 300.000 kişilik ordusuyla hareket ederek Kürr Nehri ile Rass²⁰⁴ Nehri'nin birleştiği yere kadar ilerledi. Buradan Versân şehrine ge-

¹⁹⁶ İbn A'sem, VII/ 264; Zirikî, II/ 115.

¹⁹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 13; Aynı mlf, *el-İber*, I/ 97.

¹⁹⁸ Halîfe b. Hayât, 258.

¹⁹⁹ Halîfe b. Hayât, 258; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 13; Aynı mlf, *el-İber*, 1/97; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414.

²⁰⁰ Taberî, VII/ 21; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 563; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, V/106; İbn Kesîr, IX/ 376.

²⁰¹ Halîfe b. Hayât, 263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 113; İbn Kesîr, IX/ 381; Zehebî, *el-İber*, 1/99.

²⁰² Erdebil: Azerbaycan'da meşhur bir şehirdir. Atçeken, 165.

²⁰³ İbn A'sem, VII/ 266; Ayrıca bkz. Kitapçı, *Türk Hakanları*, 159-160; Atçeken, 165.

²⁰⁴ İbn A'sem, VII/266-267; Atçeken, 165-166.

len Hâkân şehri aldı ve halkının tamamını kılıçtan geçirdi. Sonra da, ordusu Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine dağılmış olan Cerrâh'ın üzerine yürüdü. Hazar ordusu Müslümanlardan rastladıklarını öldürüyor, şehirleri yağmalayarak yakıp yığıyordu. Cerrâh durumu öğrenince Hişâm'a mektup yazarak olayları anlattı ve yardım istedi. Hişâm ise yardım konusunda ağır davrandı. Hazar ordusu da Erdebil yakınlarına kadar ilerledi.²⁰⁵

Cerrâh, Hişâm'dan gelecek yardım gecikince beklemeden yola çıktı ve yolda önüne çıkan nehrin üzerine bir köprü yaptı. İbn A'sem'in dediğine göre bu köprü müellifin yaşadığı dönemde hala "Cerrâh Köprüsü" olarak bilinmektedir.²⁰⁶ Bu sırada Cerrâh'ın yanında Azerbaycan dihkani olan Merdân Şah da vardı. Bu adam Mecûsî idi. Merdân Şah Cerrâh'a askerlerinin az olduğunu, düşmanın ise sayıca fazla olduğunu, bu durumda, düzlükte ilerlemenin tehlikeli olacağını, Hişâm'dan yardım gelene kadar dağı arkasına alarak düşmanla tek yönden savaşarak düşmanı oyalamasını teklif etti. Cerrâh, Merdân Şah'ın bu teklifini kabul etmedi ve Şehrazad denilen köye geldi, ağırlıklarını buraya indirerek konakladı. Hazar ordusu da bu bölgeye geldi.²⁰⁷ Bu sırada Merdân Şah Cerrâh'a şöyle bir soru sordu: "Ey emir! Sizin dininize göre, önce size muhalif olan biri sonra şehadet getirip müşriklerle, öldürülene kadar savaşırsa o kişi şehid olarak cennete girmez mi?"

Cerrâh;

- Evet ey Merdân Şah, biz böyle deriz ve bu konuda bir şüphemiz yoktur, dedi.

Bunun üzerine, Merdân Şah şehadet getirerek Müslüman oldu ve şehid olana kadar Hazarlarla savaştı.²⁰⁸

Bundan sonra Müslümanlarla Hazarlar arasında savaş kızıştı. Hazarlar hırsla savaştıkları halde Müslümanlar bir ara gevşediler. Savaşın şiddeti Müslümanları yıldırdı. Cerrâh bu sırada beyitler söyleyerek düşmana hücum ediyordu. Sonunda Hazarlar şiddetli bir şekilde saldırarak Müslümanları bozguna uğrattılar. Müslümanlardan 700 civarında kişi kurtulabildi. Kurtulanlar yakındaki Seblan dağına doğru kaçtılar. İbn A'sem, Cerrâh'ın bu savaşta öldürüldüğünü belirtmekte ise de, diğer klasik kaynaklarda aktarılan bilgiler bunun doğru olmadığını göstermektedir. Cerrâh bu savaşta ölmemiş, fakat aldığı yenilgi azledilmesine neden olmuştur (107/725-726).²⁰⁹

B) Cerrâh'ın Görevden Alınması

Yukarıda aktardığımız olayı ayrıntılı olarak aktaran tek klasik kaynak; İbn A'sem el-Kûfî'nin "el-Fütûh" adındaki eseridir. Fakat İbn A'sem, olayları aktarıken çok nadir olarak tarih vermektedir. Bu olayda da tarih vermemiştir. Fakat

²⁰⁵ İbn A'sem, VII/266-267; Atçeken, 167.

²⁰⁶ İbn A'sem, VII/267.

²⁰⁷ İbn A'sem, VII/ 268.

²⁰⁸ İbn A'sem, VII/ 268.

²⁰⁹ İbn A'sem, VII/ 268, Ayrıca bkz. Kitapçı, *Türk Hakanları*, 160; Atçeken, 167.

diğer kaynaklardan bu olayın 107/725-726 yılında olduğunu öğreniyoruz. Ne var ki diğer kaynaklarda da maalesef bu olayla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Üzerinde ittifak edilen husus Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin 107/725-726 yılında Hazarlar'a yenilmesi sonucunda Hişâm b. Abdülmelik tarafından Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğinden azledilmiş olmasıdır.²¹⁰ Hişâm, Cerrâh'ı azlettikten sonra yerine kendi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etmiştir.²¹¹

Cerrâh'ın azledildikten sonra 111/729-730 yılında Ermeniyeye İkinci tayinine kadar aradaki süre içinde ne yaptığına, nerede bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulamadık. Fakat büyük ihtimalle Kafkasya Cephesi'nde yine Hazarlarla mücadelede, Mesleme'nin komutasında devam etmiştir.

Mesleme b. Abdülmelik, Saîd b. Amr el-Hareşî komutasında öncü kuvvetlerini Hazar Bölgesine gönderdi. Arkasından ana kuvvetlerle Berza'a üzerinden el-Bâb'a geldi ve burasını zaptederek kuvvetli bir garnizon yerleştirdi. Ertesi yıl (108/726-727) Hazar Hâkânı Azerbaycan'a bir akın yaptı, fakat mağlup olarak geri çekildi. 109/727-728 ve 110/727-729 yıllarında da Müslümanların Hazarlara karşı başarılı savaşlar yaptıkları görülmektedir. 111/729-730 yılında Hişâm b. Abdülmelik Mesleme'yi görevden aldı.²¹²

C) Cerrâh'ın Ermeniyeye İkinci Defa Tayin Edilmesi ve Mücadelesi

Hişâm b. Abdülmelik 111/729-730 yılında kardeşi Mesleme'yi görevden alarak Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi ikinci defa Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine tayin etti.²¹³ Bölgeye vali olarak gelen Cerrâh, Hazar topraklarına, eski bir şehir olan Bâbu'l-Ebvâb'a yakın bir mevkide bulunan Tiflis şehrinde girdi.²¹⁴ Tiflis'i geçerek Belencer'i fetheden²¹⁵ Cerrâh yoluna devam ederek Hazarlar'ın başkenti²¹⁶ el-Beyda'ayı (Etil)²¹⁷ zaptetti (111/729-730).²¹⁸ Cerrâh daha sonra buradan ayrıldı ve kış geçirmek üzere Azerbaycan'a döndü. Müslümanların, el-Beyda'a gibi Hazar sınırlarının ta içlerinde olan bir şehri alması Hazar Hâkânını harekete geçirdi. Cerrâh'ın Azerbaycan'a çekilmesini fırsat bilen Hâkân büyük bir ordu toplayarak Erdebil'e kadar geldi ve burayı kuşattı.²¹⁹

Cerrâh b. Abdullah 112/730 yılında Erdebil'i kuşatan Hazarlar'ın üzerine yürüdü. İki ordu Erdebil yakınlarında karşılaştı. Cerrâh, savaş başlamadan önce

²¹⁰ Bkz. Halife b. Hayyât, 264; İbnü'l-Esîr, *eKâmil*, V/ 116; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 16; Aynı mif., *e-Iber*, 1/100; İbn Haldûn, III/ 107; krş., Zirikî, II/ 115.

²¹¹ Halife b. Hayyât, 264; İbnü'l-Esîr, *eKâmil*, V/ 116; Zehebî, *e-Iber*, I/ 100; Yıldız; "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414; krş. İbn A'sem, VII/270.

²¹² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, II/ 421.

²¹³ Halife b. Hayyât, 267, 286; Taberî, VII/ 67; İbnü'l-Cevzî, *e-Muntazam*, IV/611; İbn Kesîr, V/132-133; Zehebî, *e-Iber*, I/104; İbn Haldûn, III/ 111; İbnü'l İmâd, *Şezerât*, I/144; Hudarî, II/196; Aycan- Sarıçam, *Emeviler*, 84.

²¹⁴ Halife b. Hayyât, 267.

²¹⁵ Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414; Aycan- Sarıçam, *Emeviler*, 84.

²¹⁶ Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII/ 414.

²¹⁷ Toğan, "Hazarlar", *İA* (M.E.B), V/ 399.

²¹⁸ Halife b. Hayyât, 268; İbnü'l-Esîr, *eKâmil*, V/13; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 303; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/144; Hudarî, II/ 196.

²¹⁹ Halife b. Hayyât, 268; İbnü'l-Esîr, *eKâmil*, V/ 132, İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/144; Zehebî,, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 303.

komutanları dua etmek için topladı. Süleym b. Amir bu dua anını şöyle anlatmaktadır; "Cerrâh'ın yanına girdim. Ordu komutanları yanındaydılar. Cerrâh ellerini kaldırdı. Komutanlar da kaldırdılar. Uzun süre bekledi. Sonra bana "Ey Ebû Yahya! Bizim neyle meşgul olduğumuzu biliyor musun?" dedi. Ben "Hayır, sizi rağbet içinde gördüm, ben de ellerimi kaldırdım" dedim. O (Cerrâh), "Biz Allah'tan şehadet istedik" dedi. Allah'a yemin ederim ki o savaşta onlardan şehid olmayan hiç kimse kalmadı".²²⁰

Cerrâh'ın yanında Şam ve Azerbaycanlılardan oluşan bir ordu vardı. İki ordu Erdebil yakınlarında savaşa tutuştu. Takviye kuvvetleri henüz gelmediği için²²¹ Hazarlar sayıca Müslümanlardan çok üstün durumdaydılar. Savaşı Hazarlar kazandı. Müslüman ordusunun çoğu kılıçtan geçirildi. Cerrâh bu savaşta şehid düştü.²²² Hazarlar Azerbaycan'ı ele geçirdiler ve orduları her tarafa yayıldı, hatta Musul civarlarına kadar ulaştılar.²²³

İsmail Hakkı Atçeken, Ömer Ferrûh'tan naklen bu savaşta Hazar - Bizans ittifakından bahseder. Bizans imparatoru III. Leon, 112/730 yılında Hazarlarla antlaşma yapmış, Hazarlar bu destek ile Cerrâh b. Abdullah'ın ordusunu yenmişlerdir.²²⁴ Nitekim Ostrogorsky de 733 yılından hemen önce III. Leon (717-741)'un Hazarlarla böyle bir ittifak yaptığını ve bundan sonra 733 yılında kendi oğlu ve veliahdî Konstantinos'u Hazar Kağanı'nın bir kızı ile evlendirerek bu ittifakı pekiştirdiğini kaydetmektedir.²²⁵

VI. CERRÂH'IN ÖLÜMÜ VE SONRASI

A. Cerrâh'ın Ölümü

Cerrâh b. Abdullah el Hakemî 112/730 yılında Hazarlarla yaptığı savaş sırasında öldürülmüştür. Bu konuda kaynakların tamamına yakını müttefiktiler.²²⁶ Cerrâh Ramazan'ın bitimine sekiz gün kala öldürüldü.²²⁷ Ya'kûbî Cerrâh'ın 104/722-723 yılında yaptığı bir seferden sonra öldürüldüğünü yazmışsa da bu kesinlikle yanlıştır.²²⁸ Çünkü aynı müellif, 105/723-724 yılında Cerrâh'ın yaptığı bir seferden bahsetmekte ve çelişkiye düşmektedir.²²⁹ Yine Cerrâh'ın Ömer b. Abdülaziz döneminde Türkler tarafından öldürüldüğüne dair

²²⁰ Zehebî, *Siyeru*, V/190.

²²¹ İbn Kesîr, IX/496.

²²² Halîfe b. Hayyât, 268; Taberî, VII/ 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 621; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 134; İbn Kesîr, IX/496; Zehebî, *el-Iber*, I/ 105; Aynı mlf. *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 304; İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehasin Yusuf Atabekî, *en-Nücumu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır Ve'l-Kâhire*, Mısır, trz.,I/371; İbnü'l-Hîmâd, *Şezerât*, I/ 144-145.

²²³ Halîfe b. Hayyât, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/134; İbn Tağrıberdî, I/371; İbnü'l-Hîmâd, *Şezerât*, 144-145.

²²⁴ Atçeken, 170.

²²⁵ Ostrogorsky, 146.

²²⁶ Halîfe b. Hayyât, 268; Taberî, VII/ 70-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV/ 621; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/ 304; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 18; Zehebî, *el-Iber*, I/105; Aynı mlf. *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 304; Aynı mlf. *Siyer*, I/ 190; İbn Kesîr, IX/ 496; İbn Haldûn, III/ 176; İbn Tağrıberdî, I/ 371; İbnü'l-Hîmâd, *Şezerât*, I/ 145; Ş. Sâmi, *Kâmûs*, III/ 1775; Ziriklî, *A'lâm*, II/ 115;

²²⁷ Halîfe b. Hayyât, 268; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI/ 18; Zehebî, *Siyeru*, V/ 190.

²²⁸ Ya'kûbî, I/313.

²²⁹ Ya'kûbî, I/335.

verilen bilgiler de yanlıştır.²³⁰

Cerrâh'ın ölümü Müslümanları bir hayli sarsmıştır. Kaynaklarda "şehirdeki halk O'nun öldürülmesinden dolayı dehşete düştüler (korktular).²³¹ "Cerrâh'ın öldürülmesiyle Müslümanlar üzerindeki bela büyüktü. Bütün ordu O'nun için ağladı"²³² gibi ifadeler geçmektedir. Mervân b. Muharnmed'in Hişâm'a söylediği şu söz de Cerrâh'ın öldürülmesinin Müslümanlar üzerindeki etkisini göstermektedir: "Hazarlar'ın İslâm topraklarına girip Cerrâh'ı ve başka Müslümanları öldürmeleri Müslümanları zayıflatmıştır".²³³

Cerrâh öldürülmeden önce savaş meydanında beyitler söyleyerek düşmanla çarpışıyordu. Öldürüldükten sonra Şamlılar Cerrâh hakkında şiirler söylediler.²³⁴ Hişâm, Cerrâh'ın öldürülmesine o kadar üzülmüştür ki geceleri uyuyamamış, hatta yeryüzü kendisine dar gelmeye başlamıştı. Bundan sonra Hişâm çok ağlamış, sesini yükseltmiş ve göz yaşları sakalını ıslatmıştır. Bundan sonra ne yapılması gerektiğini sormak için ileri gelenleri topladı. Kendisine Saîd b. Amr el-Hareşî tavsiye edildi.²³⁵ Bunun üzerine Hişâm, el-Hareşî'yi çağırdı. Hareşî, Hişâm'ın huzuruna girdiğinde aralarında şöyle bir konuşma geçti:

Hişâm:

- Cerrâh'ın müşriklerle savaşmaktan uzak durduğu bana ulaştı.

el-Hareşî

- Hayır! Ey Mü'minlerin emiri! Cerrâh müşriklerle savaşmaktan çekinmez, fakat o şehid edildi.²³⁶

Hişâm, el-Hareşî'ye ne yapması gerektiğini sordu. El-Hareşî Ermeniyye'ye kendisinin gönderilmesini istedi ve Hişâm'a bununla ilgili bir rüya gördüğünü ve İbn Sîrîn'e anlattığını söyledi. İbn Sîrîn, el-Hareşî'ye O'nun Hazar askerlerini öldüreceğini ve Cerrâh'ın intikamını alacağını söyledi.²³⁷ Bunun üzerine Hişâm onu Ermeniyye'ye tayin etti.

Horasan'da Türkler'e karşı mücadele eden Sevre b. Hurr'un öldürüldüğü haberi Hişâm'a ulaşınca halife çok üzülmüş ve Cerrâh'ı tekrar hatırlayarak şöyle demiştir:

"İnnâ Lillahi ve İnnâ ileyhi râciûn (Biz Allah'tan geldik ve tekrar O'na döneceğiz). Sevre'yi Horasan'da, Cerrâh'ı Bâb'da kaybettik".²³⁸

²³⁰ İbn Abdi Rabbih, *el-İkd*, III/ 307.

²³¹ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 336.

²³² İbn Manzûr, VI/ 18; Zehebi, *Siyer*, V/ 190; İbn Tağriberdî, I/371; İbnü'l-İmâd, I/145; Zirikî, II/ 115.

²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 148.

²³⁴ Bkz., İbn A'sem, VII/268-269; İbn Manzûr, VI/17-19; Zirikî, II/115.

²³⁵ İbn A'sem, VII/269.

²³⁶ Taberî, VII/ 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/134.

²³⁷ İbn A'sem, VII/270-271.

²³⁸ Taberî, VII/ 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/141.

B. Aile Efradının Başına Gelenler

Cerrâh'ın öldürüldüğü savaşın sonunda Hazar Hâkânı, Cerrâh'ın bulunmasını istemiş, Cerrâh ölü olarak bulunmuştu. Hâkân, Cerrâh'ın başını gövdesinden ayırdı. Sonra da Cerrâh'ın karısına, çocuklarına, cariyelerine, hizmetçilerine, kısacası Cerrâh'a ait olan herşeye el koydu.²³⁹ Bunun üzerine Hişâm yukarıda aktardığımız gibi Saîd b. Amr el-Hareşî'yi Cerrâh'ın intikamını almak için gönderdi. El-Hareşî Erzen²⁴⁰ şehrine varınca kendisini Cerrâh'ın arkadaşlarından bir grup karşıladı. Bunlar Cerrâh'ı yadederek ağlıyorlardı. El-Hareşî de onların bu durumuna ağladı ve onları yanına aldı.²⁴¹ Ermeniye bölgesinde yürüyüşüne devam eden ve birçok şehir fetheden el-Hareşî bir ara Hazarların ordugahını gözetlemek için İbrahim b. Asım diye birini casus olarak gönderdi. İbrahim, Hazarlar gibi giyinerek karargahlarına sokuldu. Karargahı dolaşarak durumu gözetleyen İbrahim bir köşede komutanlardan birinin Cerrâh'ın cariyesine sarkıntılık ettiğini gördü. Cerrâh'ın cariyesi adamdan sakınarak şöyle dua ediyordu: "Yâ Rabbi! Senden başka kimsemiz yok. İçinde bulunduğumuz durumu görüyorsun. Şüphesiz ki senin va'din haktır." İbrahim hemen dönerek durumu el-Hareşî'ye haber verdi. El-Hareşî ve yanındaki Müslümanlar bunu duyunca ağladılar. Sonra Hazarlar'ın üzerine yürüyerek onları gaflet anında yakalayıp hezimetete uğrattılar. Ve onların elindeki esirlerin bir bölümünü kurtardılar.²⁴² Buradan Bacervan şehrine geçen el-Hareşî'ye Hazar ordusunun birkaç fersah uzaklıkta olduğu ve yanlarında Cerrâh'ın aile efradının bulunduğu haberi geldi. El-Hareşî hemen düşman üzerine yürüdü. Birkaç kişi hariç hepsini kılıçtan geçirdi ve yanlarında bulunan Müslüman esirleri kurtardı. Bunların içinde Cerrâh'ın aile fertleri ve malları da vardı. El-Hareşî, Cerrâh'ın çocuklarını görünce dayanamayıp ağladı ve onları bağrına basarak şöyle dedi: "Ey kardeşimin çocukları! Keşke ben de babanızla birlikte olsaydım da yaşayacaksak beraber yaşar, öleceksek beraber ölürdük." Sonra onları Bacervan'a götürdü.²⁴³ Hazar Hâkânı Cerrâh'ın aile ve mallarının tekrar elden çıkmasına çok kızdı ve ordu komutanlarını azarladı. Ondan sonra Cerrâh'ın kesik başını yanında taşıyarak Müslümanlarla saşacağı zaman görünen bir yere asmaya başladı.²⁴⁴

VII. CERRÂH B. ABDULLAH'IN ŞAHSİYETİ

A) Fiziki Özellikleri

Cerrâh b. Abdullah'in fiziki özellikleri konusunda kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Daha önce Cerrâh'ın Haccâc b. Yûsuf ile ilk görüşmesinde Haccâc'ın kendisine "ey uzun" diye hitap ettiğini aktarmıştık.²⁴⁵ Cerrâh'ın fiziki

²³⁹ İbnü'l-A'sem, VII/ 268.

²⁴⁰ Erzen: Ermeniye civarında sağlam kalesi olan bir şehirdir. İbn A'sem, VII/ 271.

²⁴¹ İbnü'l-A'sem, VII/271; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 135; İbn Haldûn, III/ 111; Hudaî, II/ 196.

²⁴² İbn A'sem, VII/274-275.

²⁴³ İbn A'sem, VII, 276; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 136.

²⁴⁴ İbnü'l-A'sem, VII/278.

²⁴⁵ Bkz. İbn Manzûr, VI/ 16.

özelliklerinden üzerinde durulan tek nokta "boyunun uzunluğu"dur. Verilen bilgiye göre: Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Dimeşkteki mescitte yürürken boyunun uzunluğundan dolayı kandillere değmemek için başını eğdi.²⁴⁶ Ayrıca O, heybetli bir yapıya sahipti.²⁴⁷

B) İLMİ VE AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ

1. Hadîs Rivâyeti Meselesi

Cerrâh'ın hadîs rivâyeti meselesinde kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Cerrâh'ın meşhur tabiin Muhammed b. Sîrîn'den (ö.110/728-729) rivâyette bulunduğunu yazan kaynaklar olduğu gibi²⁴⁸ İbn Sîrîn'in Cerrâh'tan rivâyette bulunduğunu yazan kaynaklar da vardır.²⁴⁹ Fakat ulaşabildiğimiz Hadîs kaynaklarının hiçbirinde Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ismini bulamadık. Fakat Cerrâh'ın, İbn Sîrîn'in doğduğu²⁵⁰ ve yaşadığı yer olan Basra'da 10 yıl civarında valilik yaptığı düşünülürse, bu iki şahsiyetin birbirleriyle görüşüp, birbirlerinden rivâyette buldukları sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir.

İbn Sîrîn'in Cerrâh'tan rivâyet ettiğini aktaran kaynaklar, Cerrâh'ın savaşlardaki olayları naklettiğini kaydetmektedirler.²⁵¹ Yahya b. Utayye, Safvân b. Amr ve Rabîa b. Fedâle'nin Cerrâh'tan rivâyette buldukları konusunda ise ihtilaf edilmemiştir.²⁵²

Özetlersek, Cerrâh'ın İbn Sîrîn'den hadîs; İbn Sîrîn'in ise Cerrâh'tan savaş olaylarını rivâyet etmiş olma ihtimali yüksektir.

2. Kurrâ'dan Oluşu

Kurrâ (Tekili Kârî), Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş olan ve Kırâat ilmine vâkıf kişilere denir. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî için kaynaklarda;

"O (Cerrâh), Şam ehlinin Kurrâ'sındandı."²⁵³

"O, Kurrâ'dandı."²⁵⁴

"O, Kârî idi."²⁵⁵

gibi ifadeler geçmektedir. Fakat Cerrâh'ın bu ilmi nerede, ne zaman ve kimden tahsil ettiği konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

3. Takvâsı

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî her ne kadar Haccâc b. Yûsuf'un himayesinde yükselmişse de dindarlık, Allah korkusu gibi konularda O'na benzemediği

²⁴⁶ İbn Manzûr, VI/ 16; Zehebî, *Siyer*, V/ 190; Aynı mlf., *el-iber*, I/ 105; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/145.

²⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, V/ 189.

²⁴⁸ er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 523; Zehebî, *Siyer*, V/ 189; Aynı mlf., *Târîhu'l-İslâm*, VII/ 336.

²⁴⁹ Buhârî, *Târîh*, II/ 227; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/ 242; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I/378.

²⁵⁰ Bkz, Yücel, Ahmed, "*İbn Sîrîn*", DiA, İstanbul, 1999, C. XX/ 358-369.

²⁵¹ Sem'ânî, II/ 242; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I/378.

²⁵² Buhârî, *Târîh*, II/ 227; er-Râzî, II/ 523; Sem'ânî, II/ 242; Zehebî, *Siyer*, V/ 189; Aynı mlf., *Târîh*, VII/ 336.

²⁵³ Zehebî, *el-iber*, I/ 105; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/145.

²⁵⁴ İbn Manzûr, VI/ 15; Zehebî, *Siyer*, I/190;

²⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, V/ 189.

anlaşılmaktadır. Cerrâh'ın şu sözü bir çok kaynakta aktarılmaktadır:

"Günahları 40 yıl boyunca haya ile terkettim, sonra Allah korkusu bana ulaştı.²⁵⁶ Zehebî, O'nun hakkında "O (Cerrâh), sâlih bir insandı" demektedir.²⁵⁷ İbnü'l-Esir ise; "Cerrâh, Ömer b. Abdülaziz'in görevlendirdiği âmillerden, saygın ve fâzıl bir kişi idi" ifadesini kullanmaktadır.²⁵⁸

Cerrâh öldürüldüğü gün arkadaşlarına şöyle dedi:

"Ey ordu komutan ve emirleri! Neye özeniyorsunuz? Emir olarak başladınız, şehadete gidiyorsunuz. Allahım! Eğer bizden zaferi kaldırınsa bizi sabır ve ecirden mahrum etme!"²⁵⁹ İbn Manzûr'un naklettiğine göre Yemenli bir kadın rüyasında Recâ b. Hayve'yi görmüş. Recâ'nın anlattığına göre Cennet'te Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin geleceği duyurulmuş ve bu duyurudan hemen sonra Cerrâh Ermeniye'de şehid edilmiş.²⁶⁰

Cerrâh'ın şehid olmadan hemen önce komutanlarını toplayıp uzun süre şehadet için dua etmesi de O'nun bu özelliğini göstermektedir.²⁶¹ Ayrıca Ömer b. Abdülaziz gibi, idarecileri seçerken ince eleyip sık dokuyan birinin Cerrâh'ı önemli eyaletlerden biri olan Horasan'a vali olarak tayin etmesi de Cerrâh'ın ahlaki olarak nasıl bir özelliğe sahip olduğu konusunda fikir vermektedir.

C) Bir Devlet Adamı Olarak Cerrâh b. Abdullah

1. İdari Şahsiyeti

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin yirmi yıla yakın bir idarecilik hayatı vardır. İlk defa Basra'da idari görev aldı. Ancak bu dönemdeki icraatları konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Daha sonra Vâsıt âmilliği veya Irak genel valiliği vekaleti yaptı. Bu dönemde yaptığı icraatlarla ilgili olarak az da olsa kaynaklarda bilgi verilmektedir.²⁶² Ermeniye ve Azerbaycan valilikleri dönemi için O'nun sadece askeri faaliyetleri konusunda bilgi verilmektedir.

Cerrâh b. Abdullah El-Hakemî'nin idari şahsiyetinin en fazla ortaya çıktığı dönem Horasan valiliği dönemidir. Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı Horasan'a vali olarak ataması, Cerrâh'ın daha önceki valiliklerinde başarılı bir idarecilik yaptığını göstermektedir. Aksi halde Ömer b. Abdülaziz, öyle önemli bir yere Cerrâh'ı tayin etmezdi. Nitekim Wellhausen, Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh'ı adil ve dirayetli bulduğu için görevlendirdiğini söylemektedir.²⁶³

Zehebî, Cerrâh hakkında "Sâlihlerden, emirlerden ve onların mücahitlerindendi" demektedir.²⁶⁴ Cerrâh'ın aldığı kıraat eğitimi ve takvâsıyla ilgili

²⁵⁶ İbn Manzûr, VI/ 15-16; Zehebî, *Siyer*, V/ 190; Aynı mlf, *el-Iber*, I, 105; İbnü'l-İmâd, 1/145.

²⁵⁷ Zehebî, *Târîh*, VII/ 336.

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/ 134.

²⁵⁹ İbn Manzûr, VI/18-19.

²⁶⁰ İbn Manzûr, VI/18.

²⁶¹ Bkz. Zehebî, *Siyer*, 1/190.

²⁶² Bkz. Halîfe b. Hayyât, 264-269.

²⁶³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 127.

²⁶⁴ Zehebî, *Târîh*, VII/ 336.

olarak aktarılanlar bunu doğrulamaktadır. Zakeriya Kitapçı, Cerrâh'ı Kuteybe b. Müslim ile kıyaslarken şöyle demektedir: "Şüphesiz Cerrâh; Haccâc ekolünün yetiştirdiği çok önemli devlet adamlarından birisi idi. Takdir edilecek birçok yönleri olduğu gibi tenkit edilecek yönleri de vardır. Bir defa; Kuteybe'yi aratmayacak derecede askeri otorite sahibi, ondan daha mert, daha dürüst bir komutan olduğu gibi, başarı ve başarısızlıklarında hiçbir zaman diplomasiyi kullanmamış, kaypaklık yapmamış ve verdiği sözden asla dönmemiştir."²⁶⁵

Cerrâh b. Abdullah'ın idarecilikte en fazla tenkid edilecek yönleri; idare ve asayiş kılıç ve kırbaçla temin etmeye çalışması, Müslüman olan Mevâlden cizye almaya devam etmesi, onları savaşa gönderdiği halde maaş vermemesi ve Arap ırkçılığı yapmasıdır.²⁶⁶ Cerrâh gibi bir şahsiyetin bu gibi affedilmez yanlışlıklara devam etmesi anlaşılır gibi değildir. Kitapçı, O'nun Horasandaki aristokrat tabaka (zâdegân sınıfı) ile yerli halka karşı takınacağı tavrı bir türlü tespit edemediğini, bocalayıp durduğunu; bu bocalamada halife Ömer'in istediği İslâmlaştırma politikasını nasıl uygulayacağına bir türlü aklının yatmamış olmasının da etkisi olduğunu belirtmektedir.²⁶⁷ Aslında sert ve hamiyetli bir yönetici olan Cerrâh, maalesef Horasandaki çıkarıcı çevrenin baskısını kıramamış ve hatalar yapmıştır.

Cerrâh'ın Horasan'dan ayrılırken söylediği şu sözler O'nun şahsi çıkarlarını ön planda tutmayan bir idareci olduğunu göstermektedir:

"Ey Horasanlılar! Ben size, benim ve atımın üzerindeki şu elbiselerle geldim. Sizin malınızdan bana kılıcımın süsünden başka bir şey geçmemiştir."²⁶⁸

Nitekim Cerrâh Horasan'dan ayrılırken yanında sadece ihtiyarlamış bir atı ve bir de katırı vardı.²⁶⁹

2. Askeri Şahsiyeti

Cerrâh b. Abdullah, daha ziyâde askeri yönleri ağır basan bir kimsedir.²⁷⁰ Haccâc b. Yûsuf ile tanışmasından öldürülmesine kadar geçen 40 yıllık faaliyetlerinin çoğu savaş meydanlarında geçmiştir. Valilik yaptığı dönemlerde bile askeri seferlere çıkmış ve savaşmıştır. Bu uzun dönem içerisinde bizzat kendisinin katıldığı savaşlarda sadece iki defa yenildiğini görüyoruz: Birincisi 107/725-726 yılında azledilmesine, diğeri 112/730 yılında öldürülmesine neden olan yenilgilerdir.

Muhammed Hudaî Bek, Cerrâh b. Abdullah'ı Emevî döneminin en meşhur komutanları arasında saymıştır.²⁷¹ Doksan yıllık Emevî iktidarında 40 yıla yakın

²⁶⁵ Kitapçı, *Orta Asya*, 256.

²⁶⁶ Bkz, Ya'kûbî, II/ 302; Taberî, VI/ 559-560.

²⁶⁷ Kitapçı, *Orta Asya*, 244.

²⁶⁸ Taberî, VI/ 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 52.

²⁶⁹ Taberî, VI/ 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/ 52.

²⁷⁰ Kitapçı, *Orta Asya*, 254.

²⁷¹ Hudaî, II/ 214; Ayrıca bkz., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/ 566.

bir dönemi işgal eden birinin en meşhur komutanlar listesinde yer alması çok normaldir.

Cerrâh kaynaklarda “çok kahraman, cesur, heybetli, uzun boylu, âbid, kâri, kadri yüksek biri”²⁷² olarak tavsif edilmektedir. Bazıları O'nun hakkında "O, nadir yiğitlerdendi"²⁷³ demektedirler. Cerrâh'ın Hazarlarla yaptığı savaşlarda uyguladığı askeri taktikler O'nun çok zeki, kurnaz ve becerikli olduğunu göstermektedir. Meselâ, -yukarıda anlattığımız- Cerrâh, bulunduğu mıntıkadan ayrılmaya çağını halk arasında yaymakla Hazar Hâkânını yanıltmış, yavaş davranmasını sağlamış ve gece olunca aniden hücumu geçmiştir. Diğer bir örnekte Belencer'i fethettikten sonra oranının yöneticisine eman vermiş, ailesini, malını, hatta Belencer'i kendisine iade etmiş ve onu casus olarak kullanmıştır. Nitekim Cerrâh'ın bu yardım ve iyiliğinden çok etkilenen vali, Cerrâh'a elinden geldiği kadar destek olmuştur.

SONUÇ

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Emevî döneminin önemli komutan ve valilerinden biridir. 70/689-690 yıllarında başlayıp 112/730 yılında sona eren 40 yıllık askeri ve siyasi hayatı 90 yıllık Emevî döneminin yarısına yakın bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705), Vefîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleymân b. Abdülmelik (96-99/715-717), Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720), Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724) ve Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) başta bulunmuşlardır. Cerrâh b. Abdullah'ın askeri hayatının başladığı dönemde Emevî Hanedanı yıkılma tehlikesi geçiriyorken, Cerrâh'ın öldüğü 112/730 tarihinde ise Emevî Devleti belki de en güçlü dönemini yaşıyordu.

Cerrâh b. Abdullah, Haccâc b. Yûsuf'un komutasında İbnü'l-Eş'as'a karşı Deyru'l-Cemâcim'de savaştı. Haccâc onu Haricîlere karşı gönderdi. Bazen Haccâc'ın elçiliğini yaptı. Daha sonra yine Haccâc'ın himayesinde 85-95/704-714 yılları arasında Basra valiliği yaptı. Süleymân b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Yezîd b. Mühelleb'in yerine Irak genel valiliğine vekalet etti. Bu dönemde bazı atamalar yaptı.

Cerrâh b. Abdullah'ın belki de en fazla tanınmasını sağlayan olay O'nun Ömer b. Abdülaziz tarafından Horasan valiliğine tayin edilmesi ve buradaki icraatlarıdır. Cerrâh 1,5 yıllık Horasan valiliği döneminde takdir edilecek icraatlarda bulunduğu gibi, Ömer b. Abdülaziz'in hoşuna gitmeyen ve hatta kendisini azletmesine neden olan işler yapmıştır. Buna rağmen Ömer'in Cerrâh'ı Horasan gibi önemli bir yerin valiliğine tayin etmesi, Cerrâh'ın daha önceki Basra ve Irak valiliklerinde başarılı olduğunu göstermektedir düşüncesindeyiz.

Yezîd b. Abdülmelik döneminde, isyan eden Yezîd b. Mühelleb'e karşı Mes-

²⁷² Zehebî, *Siyer*, V/ 189.

²⁷³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I/371

leme b. Abdülmelik'in komutasında Akr savaşında görev aldı. Savaş bittikten sonra Mühelleb ailesinin fertlerini satın alarak serbest bıraktı. Bu dönemde Hazarlar'a karşı savaşmak için ilk defa Ermeniyye valiliğine tayin edildi. Kafkaslar'da Hazarlar'a karşı başarılı seferler yaptı.

Hişâm b. Abdülmelik başa geçtiğinde Cerrâh'a bu görevde devam etmesini ve Hazarlar'a karşı savaşmasını emretti. Hazarlar'a karşı bir çok zafer kazanan Cerrâh 107/725-726 yılında aldığı bir yenilgiden dolayı Ermeniyye valiliğinden azledildi. Fakat Hişâm onu 111/729 yılında tekrar Ermeniyye valiliğine tayin etti. Fakat bu, Cerrâh'ın son tayini oldu ve Cerrâh 112/730 yılında Hazarlarla yaptığı bir savaşta şehid edildi.

Cerrâh b. Abdullah Emevîler'in en büyük komutanları arasında sayıldı. Yiğit, cesur, heybetli, kahraman bir asker; âdil, âbid, kâri, Sâlih bir yönetici olarak kabul gördü. Fakat Haccâc b. Yûsuf, Kuteybe b. Müslim, Yezîd b. Mühelleb gibi meşhur devlet adamları için aynı değerlendirmeler söz konusu olmamıştır. Bunlar, tarihçiler tarafından bazen insafsızlığa varan dozda tenkid edilmiş, kötülenmişlerdir.

Cerrâh'la ilgili olarak vurgulamak istediğimiz diğer bir önemli nokta da şudur; yukarıda isimlerini saydığımız Emevî halifeleri içinde başa geçtikten sonra bir önceki halifenin icraatlarını sekteye uğratan, yakın adamlarını kıyımaya uğratan Süleymân b. Abdülmelik, Yezîd b. Abdülmelik gibileri vardır. Altı halife döneminde kırk yıl boyunca her hangi bir tarafı tuttuğu için görevden alınma, kıyımaya uğratılma gibi muamelelere maruz kalmayan nadir şahsiyetlerden birisidir Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî. Üstelik Haccâc ve Yezîd b. Mühelleb gibi birbirine zıt kişiler tarafından göreve getirilmiş, Velîd I, Süleymân, Ömer II, Yezîd II gibi politikaları birbirine uymayan halifeler döneminde çeşitli görevler almıştır. Bunlara rağmen Cerrâh hiçbir zaman -eldeki bilgiler ışığında- ikiyüzlülük, nâmertlik, üst makamlara yaranmak gibi şeylere tenezzül etmemiştir. Aksine meselâ Mühelleb ailesi konusunda veya Yezîd b. Abdülmelik'in kendisini ödüllendirmek için gönderdiği şair Ahvas'a karşı tavrını net olarak ortaya koymuştur. Onun bu görevlere atanmasının en büyük nedeni işini iyi yapması, devlet menfaatini şahsi menfaatinden önde tutması, kararlılığı, becerikliliği gibi özelliklere sahip olmasıdır.

Tarihe mal olmuş şahsiyetler hakkında hüküm verirken eldeki verilere bakmak, objektif olmak gerekmektedir. Ayrıca araştırmacının, araştırdığı kişi hakkında kesin hükümler vermek gibi bir görevi de olmamalıdır. O, elde ettiği bilgi ve bulguları bir araya getirir, bazı yorumlarda, tahlillerde bulunarak karanlık noktaları aydınlatmaya çalışır. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ile ilgili belki de daha bir çok bilgi ve belge ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu şahsiyet hakkında hüküm vermek için acele etmemek gerekir düşüncesindeyiz. Eğer bu küçük çaptaki araştırmamızda tarihi bir şahsiyetin tanınması için faydalı olduysak, bu bizim için büyük bir mutluluk kaynağı olacaktır.

Kaynaklar:

- » Abdulkâhir el-Bağdâdî (Ö.429/1037), *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü'l-Lübâb Lisânü'l-Arab*, Kahire, 1989.
- » Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, 1995.
- » Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- » Ayca, İrfan-İbrahim Sarçam, *Emeviler*, Ankara, 1999.
- » Bâkır, Abdülhâlık, "Basra", DİA, İstanbul, 1992, V, 108-111.
- » Barthold V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
- » el-Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir (Ö.279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Z. Kadirî Ugan, İstanbul, 1965.
- » _____, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Neşr: Suheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, Beyrut, 1996.
- » el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil (Ö.256/870), *Târîhu'l-Kebîr*, Diyarbekr, trz.
- » ed-Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (Ö. 282/895) *Ahbârü't-Tivâl*, Neşr. Ömer Faruk Et-Tabba, Beyrut, trz.
- » Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, Red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1992.
- » Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin (Ö. 256/967) *el-Eğânî*, Thk. Semir Cabir, Beyrut, 1995.
- » Eminoğlu, Ahmed, V. Raşid Halife Ömer b. Abdülaziz, İstanbul, 1984.
- » Halife b. Hayyât (Ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Terc. İ.Yiğit-S.Gümüş, 1991.
- » Hodgson, M.G.S., *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Heyet, İstanbul, 1995.
- » el-Hudarî Bek, Muhammed, *Târîhu'l-Ümemî'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Mısır, 1969.
- » İbn Abd Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (Ö.328/939), *el-İkdü'l-Ferîd*, Thk. M. Said Uryan, Beyrut, trz.
- » İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah el-Dimeşkî, (Ö. 571/1176) *Târîhu Medineti Dimeşk*, Beyrut, 1995.
- » İbn A'sem el-Küfî, Ebu Muhammed Ahmed (Ö. 314/926), *el-Fütûh*, Beyrut, 1995.
- » İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali (Ö. 597/1200), *el-Muntazam fî Târîhu'l-Mülûki Ve'l-Ümem*, Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1995.
- » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (Ö.630/1232), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut, 1994.
- » _____, *el-Kâmil Fî't-Târîh*, Çev. A. Ağırakça-M.B. Eryarsoy-Y. Apaydın, İstanbul, 1986.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (Ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1988.
- » İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr (Ö.681/1282), *Vefeyâtü'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, trz.
- » İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay el-Hanbelî (Ö.1089/1378), *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, trz.
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (Ö.774/1372), *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, Terc. Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.
- » İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, (Ö.276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir), Thk: Halil Mansur, Beyrut, 1997.
- » _____, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Mısır, 1992.
- » İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (Ö.711/1312), *Muhtasar Târîhu Dimeşk*, Nşr.A. Hemmâmî-R.Abdulhamid Murâd, Dimeşk, 1984.
- » İbn Sa'd, Muhammed (Ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, trz.
- » İbn Sellâm, Ebü Ubeyd el-Kâsım (Ö.224/839), *Kitâbu'n-Neseb*, Beyrut, 1989.
- » İbn Tağriberdî, Cemaeddin Ebu'l-Mehasin Yusuf el-Atabekî (Ö.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır Ve'l-Kâhire*, Mısır, trz.
- » İbnü'l-Verdî, Zeynüddin b. Ömer b. Muzaffer (Ö.749/1349), *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, 1980.
- » İmaduddin Halîl, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılabı*, Çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984.
- » İnan, Abdülkadir, "Orta Asya'da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar", Belleten, İstanbul, 1943, C., VII, Sayı: 27, s. 615-619.
- » Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâil'l-Arab*, Beyrut, 1982.
- » Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 1999.
- » _____, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1998.
- » _____, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 1995.
- » Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII.Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*,

- Ankara,
- » 1972.
 - » el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (Ö. 387/997), *el-Bed'u ve't-Târih*, Beyrut, trz. (Paris 1899'un Tıpkı Basımı)
 - » el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali (Ö.346/957), *et-Tenbîh ve'1-İşrâf*, Beyrut, trz.
 - » _____, *Mürûcu'z-Zeheb*, Kahire, 1964.
 - » el-Müberred, Muhammed b. Yezid (Ö.285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğâ ve'l-Edeb*, Beyrut, 1993.
 - » Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1991.
 - » Öz, Mustafa, "Ezârîka", DiA, İstanbul, 1995, XII/45-46.
 - » er-Râzî, Abdurrahman b. Ebi Hatim (Ö. 327/938), *Kitâbu'1-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut, 1952.
 - » Sehleifer, J., "Hakam b. Sa'd al-Aşira", İA (MEB), İstanbul, 1950, V/100.
 - » es-Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed (Ö.562/1167), *el-Ensâb*, Beyrut, 1988.
 - » Streck, M. "Vâsıt", İA (MEB), İstanbul, 1988, XIII/222-226.
 - » es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (Ö.911/1505), *Lübbu'l-Elbâb fi Tahrîri'l-Ensâb*.
 - » _____, *Târîhu'l-Hulefâ*, Thk. İbrahim Salih, Beyrut, 1997.
 - » Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*-(Tarih ve Coğrafya Lugatı), İstanbul, 1308.
 - » et-Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerir (Ö.310/922), *Târîhu'r-Rusulî ve'1-Mülûk*, Nşr. Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kahire, 1979.
 - » Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar", DiA, İstanbul, 1998, XVII/116-120.
 - » Toğan, Zeki Velidi, "Hazarlar", İA (MEB), İstanbul, 1950, V/397-408.
 - » Üçok, Bahriye, *İslâm Târîhi Emevîler-Abbâsiler*, Ankara, 1968.
 - » Vagleri, L. V. "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri", İslam Târîhi-Kültür ve Medeniyeti, Çev.İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, I/71-144.
 - » Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963.
 - » el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (Ö. 292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1995.
 - » Yâkût el-Hamevî, İbn Abdullah el-Rûmî el-Bağdâdî (Ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, Trz.
 - » Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrâh b. Abdullah", DiA, İstanbul, 1993, VII/414.
 - » _____, "Yezîd b. Abdülmelik", İA (MEB), İstanbul, 1988, XIII/409-411.
 - » _____, "Yezîd b.Mühelleb", İA (MEB), İstanbul, 1988, XIII/413-415.
 - » Yücel, Ahmet, "İbn Sîrîn", DiA, İstanbul, 1999, XX/358-359.
 - » ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (Ö.748/1374), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1990.
 - » _____, *el-İber fi Haberi Men Ğabar*, Nşr. Said ez-Zağlul, Beyrut, trz.
 - » _____, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut, 1990, VII(Hicri 101-120 olayları).
 - » Zettersteen, K.V., "Mühelleb", İA (MEB), İstanbul, 1960, VIII/792-793.
 - » Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Beyrut, 1995.